

Oud Gorcum Varia



1963

~~Expend
Abrogated~~

OUD GORCUM VARIA



1963



**Overdruk uit het Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken,
uitgegeven door de Historische Vereniging „Oud Gorcum”.**

HISTORISCHE VERENIGING „OUD GORCUM“

Secretariaat: Kortendijk 2d, Gorinchem

Opgericht: 20 augustus 1909

MUSEUM „DIT IS IN BETHLEHEM“

Geopend 1 juni 1912

Conservator: H. van Hoogdalem Hzn.

BESTUUR

G. van Andel, voorzitter
Mr. L. R. J. ridder van Rappard, vice-voorzitter
H. F. van Peer, secretaris
G. Nieuwenhuis, penningmeester
Mr. D. Huurman
M. de Jongh
M. W. Schakel
Pastoor H. J. A. de Wit
Mevrouw E. E. M. van Gulik-Peper
G. C. van den Ende
Mr. A. Telders
J. G. Pot

ERE-LEDEN

Drs. W. A. van der Donk
M. de Jongh
H. van Hoogdalem Hzn.
H. F. van Peer

AANTAL LEDEN

Op 1 augustus 1963: 307

INHOUD

	pag.
VIJFTIG JAAR „OUD GORCUM” EN TOCH NOG JONG, door H. F. van Peer	5
ROMEINSE WEGEN DOOR BRABANT NAAR UTRECHT, door H. Voogd	10
HET STOND IN DE „GORINCHEMSCHE ALMANAK”, door H. F. van Peer	14
HET VUIL GAF OOK VROEGER ZORGEN, Over „vulinisse ende ander onreynlike saken”, door H. van Hoogdalem	18
OVER BOZE MANNEN EN KWADE VROUWEN, door H. F. van Peer	
1. Al vroeg boosheid op de Diefdijk	24
2. De vrouw met de schandsteen om de hals	27
3. Anna Muege had zes mensen betoverd en werd in Gorcum geworgd	30
4. Ook Gorinchem had zijn Galgenveld	33
5. De beul deed zijn lugubere werk	37
6. Een gestikte dief werd in Gorinchem ook nog opgehangen	40
7. Bedelaars kwamen in Gorinchem in „Den Beyaerd” . .	43
8. Moordenaarsbende opereerde ook rond Gorinchem . . .	47
9. De gruwelijke moord te Raamsdonk	51
10. Jannetje Struik van Vuren — de miljoenenjuffrouw . .	54
Aantekeningen	57
TIEN JAAR GELEDEN SLOEG DE WATERWOLF WEER TOE, door M. W. Schakel	59
HET LAND VAN HEUSDEN EN ALTENA IN DE MEROVINGI- SCHE EN KAROLINGISCHE TIJD, door H. Voogd	62
HISTORIE EN HOBBY, door H. F. van Peer	64
ALVA — DE VAL VAN ANTWERPEN EN... GORINCHEM, door H. van Hoogdalem	68

Vijftig jaar „Oud Gorcum” en toch nog jong!

Causerie ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Museum „Dit is in Bethlehem”, op zaterdag 17 november 1962 door de secretaris der Historische Vereniging „Oud Gorcum”, de heer H. F. VAN PEER

Vijftig jaar „Oud Gorcum” en vijftig jaar ons museum „Dit is in Bethle- hem” — aanleiding om een blik terug te werpen, wat trouwens van een his- torische vereniging niet zo vreemd is, want in deze halve eeuw heeft „Oud Gorcum” als orgaan een *eigen* geschie- denis geschreven — haar verenigings- geschiedenis.

Geschiedenis is ook bepaald niet al- leen datgene, wat vele eeuwen terug- voert — er is ook recente geschie- denis, de zgn. eigentijdse, die uitermate belangrijk is, want vandaag reeds ma- ken wij de geschiedenis van morgen. En nog maar al te weinig wordt dit beseft. Hoe belangrijk b.v. kan het zijn de ontwikkeling van de laatste halve eeuw te bezien — de dingen spre- ken ons nog sterk aan, zij leven voor een deel nog in de herinnering en het is een boeiend stuk historie door de vele aanrakingspunten. Zo ook bij het be- schouwen van vijftig jaar „Oud Gor- cum” en een halve eeuw „Dit is in Betlehem”.

Het begon op 20 augustus 1909 in de oude Doelen, waar als opzichters bijeen kwamen:

Mr. S. Baron Creutz
Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijzelaar
W. de Vries Robbé
H. J. F. Muller
Mr. V. G. Boll
Mr. J. W. van der Poel
Jhr. W. F. R. van Naerssen
L. A. W. Noorduijn

Wat was nu eigenlijk de directe aanlei- ding tot het ontstaan van „Oud Gor- cum”? Het eerste jaarverslag geeft daar antwoord op:

„In den zomer van het jaar 1909 werd het bekend dat het huis genaamd „In Bethlehem” gelegen aan de Gast- huisstraat alhier, tengevolge van het overlijden der eigenaresse publiek zou- de worden verkocht.

Het gevaar bestond, dat bij een eventueelen verkoop, dit huis met zij- nen fraaien, uit het midden der zes- tiende eeuw dagteekenenden, gevel ge- sloopt zoude worden, waardoor onze stad, die toch reeds zoo weinig meer bevat hetwelk aan haren grooten bloei in die dagen herinnert, zou beroofd

worden van een der rijkste gevels van burgerwoonhuizen uit dien tijd”.

Het zwaartepunt van de doelstellin- gen van onze vereniging lag toen wel wat anders dan nu, want de hoofdzaak was „het bevorderen van de instand- houding van alle gebouwen of hunne onderdelen, die uit een oogpunt van kunst, oudheid of geschiedenis belang- rijk zijn — het tegengaan van onoor- deelkundige restauratie en het bevor- deren van het herstellen van reeds aan- gebrachte verminkingen — het verza- melen van gegevens over deze gebou- wen — het bijeenbrengen van oud- heden en voorwerpen betrekking heb- bende op de geschiedenis van Gorin- chem en omstreken en het zo mogelijk instandhouden van een museum”.

Vandaag ligt het zwaartepunt niet meer in de sfeer van de monumenten- zorg — die wordt gelukkig van hoger- hand behartigd, ook al dienen wij op dit terein wel waakzaam te blijven.

Vandaag is het nog *wél* het instand- houden van een museumgebouw en een verzameling, maar in veel sterker ma- te de historiebeoefening, die ons bezig- houdt. Vandaag is „Oud Gorcum” pri- mair een vereniging, die de historie onderzoekt en het resultaat daarvan vastlegt en onder de aandacht van een zo groot mogelijk publiek brengt.

Men werd in 1909 voor f 6.350,— ei- genaresse van het huis „Dit is in Beth- lehem”. De rijksarchitect A. Mulder maakte een restauratieplan en de ar- chitect J. van Embden had de dagelijk- se leiding.

Men maakte al spoedig propaganda, want de restauratieplannen werden ge- etaleerd voor het venster van dat mooie, maar helaas zo danig vermink- te renaissancehuis uit 1566.

De restauratie werd door de heer T. G. Sterkenburg uitgevoerd tegen een aanneemsom van f 8.260,—.

En al snel begon men een verzame- ling op te bouwen, iets, waarvoor wij vandaag niet dankbaar genoeg kunnen zijn. De eerste aankoop was in het be- gin een aantal aquarellen van de Gor- cumer Cornelis de Jonker. Werkstuk- ken, die vooral van grote topografische waarde zijn.

De eerste conservator, tevens huisbewaarder, werd in augustus 1911 de heer C. Naumann. Hij kreeg voor zijn diensten vrije woning, gas en water en bovendien een jaarlijkse toelage van f 200,—, waarvoor hij dan ook het museum diende schoon te houden.

Krachtige steun kreeg „Oud Gorcum” vele jaren van „De Spaarbank” en vele stadgenoten verleenden hulp. Zij namen deel in een obligatielening en bij herhaling werden obligaties aan de vereniging geschenken.

Ook door schenkingen fundeerde men het museumbezit en vooral dr. J. G. de Lint schonk het museum vele prenten en hij maakte zich o.a. verdienstelijk door de middelen bijeen te brengen voor aankoop van een fraaie collectie prenten e.d. betreffende Hugo de Groot, een collectie die nog heden ten dage de trots van ons museum is.

En zo kon op 1 juni 1912 — dus nu ruim vijftig jaar geleden — het museum geopend worden. Er werd eerst een bijeenkomst in het stadhuis gehouden — de burgemeester sprak een welkomstwoord, waarna voorzitter jhr. W. F. R. van Naerssen de geschiedenis van het huis „Dit is in Bethlehem” belichtte en dank bracht aan allen, die de opening van het museum hadden mogelijk gemaakt.

Hierna werd de erewijn geschenken!

En... 's avonds was er een feestmaaltijd in De Doelen, waaraan de Minister van Binnenlandse Zaken en de Commissaris der Koningin aanzaten!

Zijne excellentie de minister getuigde hierbij: „Het moge er laag, het moge er wat somber zijn wellicht, er heerscht ook die ernst, ik zou haast zeggen die heilige ernst die tot rust brengt, waarin het licht van boven schijnt, en die de kracht geeft, welke de bron was voor het mooie en groote werk van onze voorvaderen, waarop wij nog thans trots zijn”.

Het museum werd dagelijks opengesteld van 10½—12 en 1—4 uur in de zomermaanden en men betaalde 20 centen entree en 10 centen voor het bewaren van een paraplu of een wandelstok.

Als u vandaag met een paraplu het museum binnenkomt betaalt u slechts een kwartje, dus nog 5 cent minder dan in 1912 en dat met de veranderde prijzen van vandaag!

In 1914 verscheen er van de hand van de kunstschilder W. J. Dingemans — die met zijn vrouw veel heeft gedaan voor de inrichting van het museum — een boekje over Bethlehem, dat op alleraardigste wijze het histo-

risch bezit van toen beschreef en dat ook nu nog kostelijk is om te lezen. U vindt er ook advertenties in: G. Romeijn biedt zijn automobielen aan! — Maison Phijffer Nissen houdt zich aanbevolen voor de levering van déjeuners, diners en soupers en vertelt dat men bij haar het „Gorcumsch Brood” kan kopen — de hotels „Oosterwijk” op het Eind en „Van Andel” op het Melkpad willen u gastvrij ontvangen en bieden als specialiteit nog „Gorinchemse Krimpzalm” (waar is de zalm gebleven!) — W. A. van der Donk meubileert u van A tot Z en Frans Frerker uit „In de Paradijsvogel” vertelt dat u over coupe, afwerking, stof en prijs tevreden zal zijn!

In 1913 is W. F. Emck — onze grote Emck — secretaris en hij spreekt in zijn jaarverslag over de onverminderde belangstelling, die het ontkiemende zaadje tot een grote plant moge doen opgroeien.

Vertilt u zich niet aan de opkomst bij de jaarvergaderingen — 7 leden, dan weer 6, 5, 4 of drie, en als er eens negen leden (inclusief de bestuursleden) zijn, laat de voorzitter een juichkreet horen!

Ja, dan is er toch wel wat veranderd vergeleken bij onze jaarvergaderingen van thans met een volle zaal van „De Beurs”!

Er werd een aankoopfonds gesticht, dat vooral door de activiteit van de heer L. A. W. Noorduyt tot stand kwam. In eerste instantie werd het fonds f 675,— groot. (1915). Van de schenkingen in 1916 noem ik een luchtballon met toebehoren, gevonden in Goudriaan en de overblijfselen van 2 benzinereservoirs van een Duits luchtschip, dat zich op 22 oktober 1916 boven de Alblasserwaard bevond.

En dan in maart 1918 komt de eerste school in het museum op bezoek, de hoogste klasse van de school van Boelhouwers.

1919 was een groot jaar voor Gorinchem: toen werd de Landbouwtenoonstelling gehouden. De minister van landbouw, nijverheid en handel bezocht ons museum!

In hetzelfde jaar was er een aanbod van P. van Bijsterveld van Hoogvliet te Amsterdam, die de 19 schutterschilderijen uit De Doelen voor f 13.200,— te koop aanbood. Later, in openbare veiling werden ze voor f 2.500,— verkocht en kwamen ze in handen van opkopers, die er f 8.000,— voor vroegen.

De zorgen komen: in 1921 ging het financieel heel slecht en getracht moest

worden zich van het huis „Dit is in Bethlehem” te ontdoen. Men zou trachten dat het Rijk het huis zou overnemen.

Er kwam echter even uitkomst, want van Mr. C. P. de Pape te 's Gravenhage, dezelfde die zich zo voor de Lakenhal in Leiden heeft geïnteresseerd, werd een bedrag van f 1.000,— voor het museum ontvangen. De heer De Pape werd tot erelid benoemd!

Een kostbaar geschenk ontving men in 1923 van de heer M. W. van Andel in Den Haag, als laatste wil van zijn vrouw: een collectie oud bont en blauw porcelein. In 1924 werd voor het eerst een bedrag van f 200,— subsidie van de gemeente ontvangen. Maar... het blijft een zorgelijk bestaan — als men de notulen doorleest is het een eeuwigdurende litanie van financiële zorg en daarmee gepaard gaande onmacht.

En ondanks dat verdeelt men in 1926 de armenbus, die in het museum stond. Van de opbrengst van f 29,50 kreeg de N.H. diaconie f 15,—, het R.K. armbestuur f 7,—, de Gereformeerde Diaconie f 4,— en de Lutherse diaconie f 3,50.

Het is dan 1928 en de heer Noorduijn zegt op een bestuursvergadering, bezoek te hebben gehad van „ons jongste lid”. Wie dat was? Die meneer, met dat mooie grijze haar, H. van Hoogdalem, die uitwerking verzocht van een plan om te Gorinchem een centraal archief gevestigd te krijgen voor de bewaring der oude gemeente-, kerkelijke en andere archieven. Een jongmaatje, dat in het vervolg nog veel van zich zou doen spreken!

Slechts enkele maanden daarna was Van Hoogdalem bestuurslid. Op de algemene vergadering van 16 juli 1929 werd het overleden bestuurslid W. F. Emck herdacht, „wiens arbeid en werkkraft voor onze vereniging schier niet te vervangen zijn. De liefde en toewijding, waarmee hij vanaf de oprichting onze vereniging behartigde en diende, zullen ongetwijfeld onder Gorcums burgerij en ook in onze vereniging in ere blijven”, zo luidden de woorden op deze vergadering, woorden, die vandaag nog niets van hun waarde hebben ingeboet.

Op dezelfde jaarvergadering deelde de heer Dumont van Hotel Metropole mede, dat Prins Hendrik Gorinchem zou bezoeken. Getracht zou worden de aandacht van ZKH op het museum te vestigen. U ziet wel, men liet niets onbeproefd en na de belangstelling van een tweetal ministers, en de commissaris der Koningin wilde men nu ZKH voor het museum interesseren.

De heer Naumann verzocht na 20 jaar op 21 februari 1931 ontslag als conservator, hij werd ongevolgd door de heer Van Hoogdalem, die deze functie dus al meer dan 30 jaar vervult.

Er was een nieuwe huisbewaarder voor het museum nodig — een oproep bracht niet minder dan 48 sollicitanten. Het echtpaar Van Kampen werd benoemd.

In 1932 overleed Jhr. van Naerssen die „vanaf de oprichting de grote stuwkracht is geweest”. Ongetwijfeld is aan hem vooral het ontstaan en de instandhouding in de eerste kwart eeuw te danken geweest. Hij vermaakte aan de vereniging een bedrag van f 1.000,—.

Het 25-jarig bestaan werd in 1934 gevierd met een jubileumtentoonstelling van schilderijen. Het museum wordt *meer* middelpunt en in hetzelfde jaar wordt hier de eerste algemene vergadering gehouden bij het schijnsel van de kaarsenkroon.

Treffende woorden van voorzitter Dr. M. A. van Andel: „De cijfers leren, dat de gemeente Gorinchem een museum bezit, dat haar f 360,— per jaar kost, iets wat weinig gemeenten haar zullen nadoen”.

Maar deze zgn. „goedkope politiek” was voor de vereniging niet gunstig — men had geen middelen en zo moest b.v. de gildebeker van de St. Joris-schutters helaas voor Gorcum verloren gaan, de prijs was te hoog in verhouding tot de middelen.

In 1935 dacht men al aan een lezing, maar die eerste lezing kon niet doorgaan wegens de geringe belangstelling. Maar... de gedachte leefde!

De nood was hoog — het museum was in nood en men dacht aan overdracht aan de gemeente. Dit geschiedde niet, maar wel nam de gemeente het onderhoud van het gebouw voor haar rekening.

In 1936 werd het overleden bestuurslid en erelid Dr. J. G. de Lint herdacht, eveneens een prachtige figuur voor onze vereniging, van wie het museum menige schenking mocht ontvangen uit zijn belangrijke prenten- en platenmateriaal.

In ditzelfde jaar doet de geestelijkheid zijn intrede in ons bestuur in de persoon van pastoor Gillissen, een toestand die bestendigd is gebleven door de benoeming van zijn opvolgers tot op de huidige dag, nu pastoor de Wit in ons bestuur zitting heeft.

Inmiddels was de heer P. L. Cramer suppoost geworden.

In 1941 overleed Dr. M. A. van An-

del, weer zo'n stuwende kracht voor onze vereniging. Hij werd als voorzitter opgevolgd door zijn broer, onze huidige voorzitter G. van Andel. Pastoor Gillissen zei bij de installatie: „Hij heeft in zijn overleden broer een lichtend voorbeeld”.

Nieuwe gedachten breken baan: burgemeester Van Rappard is in het bestuur gekomen en al in 1942 wordt gesproken over de Tolkazerne als streekmuseum. En... wij praten er nog over.

Weer een lichtpunt — in 1947 roemt de voorzitter de grote opkomst ter vergadering — 9 personen liefst! Van Hoogdalem houdt zijn eerste lezing op 27 februari onder de titel „Rondom het altaar der Romeinen”.

De slechte toestand van het gebouw blijft de aandacht vragen — er moet verlichting komen — het dak is slecht, maar de houtwurm voelt zich bijzonder in het huis uit 1566 thuis!

Weer een novum — in 1948 doet de streek zijn intrede in het bestuur in de persoon van burgemeester M. W. Schakel en notaris G. E. Kraay, welke laatste wordt opgevolgd door de heer J. van Peet.

De burgemeester spreekt over het Streekschap in wording en geeft een duidelijke visie op het geschiedenisonderwijs: „De landshistorie te leren kennen uit de plaatselijke en streekhistorie is de weg die moet worden ingeslagen. Het geschiedenisonderwijs moet populair-wetenschappelijk zijn, wil het boeien”, aldus Mr. van Rappard.

Er werden sindsdien door de heer H. van Hoogdalem verscheidene tentoonstellingen georganiseerd, wij maakten excursies en de verzamelingde Jongh werd aan het museum toegevoegd. (1951)

Weer besloten wij (1952) het museum aan de gemeente over te dragen en... nog hebben wij het. In 1957 maakte ir. Hogevest een restauratieplan, maar wij wachten op de benodigde subsidie van het rijk.

Mej. Kuyntjes ging de bezoekers door het museum rondleiden — zij werd opgevolgd door onze huidige suppoost, de heer H. Bossong, die warm met de vereniging meeleeft.

Activiteiten zijn er in de vijftig jaren van ons bestaan voldoende geweest: 1913 verzoek om de ontsierende pleisterlaag van de Tolkazerne te verwijderen en het hek aan het brugje bij de Kriekenstraat te restaureren.

1916 actie om de graftombes der Van Arkels en Van Paffenrode, die bij de bouw der nieuwe kerk in 1845 onder de grond van de kerk zijn opgeslagen

(foei!) te trachten te voorschijn te brengen.

1920. Er zal een lijst van gevelstenen worden opgesteld en gestreefd wordt naar behoud.

1923. Actie tegen de ontsierende reclame op de molen aan het Paardenwater.

1928. De eigenaresse van het betreffende huis denkt er over het Hugo de Grootpoortje af te breken, Noorduijn wist het te voorkomen. Oud Gorcum gaf een nieuwe deur!

1931. Steun werd verleend aan de actie tot behoud van het Paardenwater.

1932. Gesproken over de mogelijkheid om de werken van de Gorcumse schilders Bloemaert en Verschuring van het Rijksmuseum in bruikleen te krijgen.

1935. Gesproken over de terugkeer van de Waterpoort. Volgens dr. van Andel zou er misschien enige kans zijn als de nieuwe weg en de brug over de Merwede gereed zouden zijn. Nu is het dan zover!

1941. Steun aan de actie tot behoud van de Gorcumse molens.

1948. Gesproken over de noodzaak van contact met de gemeente wat betreft de straatnaamgeving.

Het zijn slechts activiteits-flitsen, die bewijzen, dat Oud Gorcum dan wel oud was, maar toch leefde!

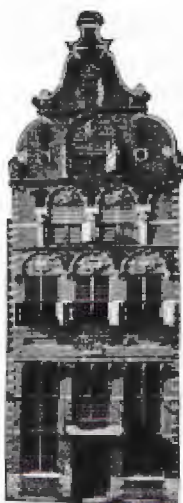
Velen hebben in de loop van de vijftig jaar onze vereniging gesteund en het is wel interessant de namen van de families te noemen, die bij het begin aan onze zijde stonden en dat nu nog doen:

Van Andel, De Bie, Van Cleef, Van der Donk, Emck, Heuff, Holtz, Kroef, De Lint, Looyen, Van Oosterwijk, Van Ouwkerk, Sterkenburg, De Vries Robbé en Wittermans.

Als voorzitters van de opeenvolgende perioden kunnen genoemd worden: Mr. V. G. A. Boll 1909—1911, Jhr. W. F. R. van Naerssen 1912—1927, L. A. W. Noorduijn 1927—1929, Dr. M. A. van Andel 1930—1941, G. van Andel 1942—1947, Mr. L. R. J. ridder van Rappard 1948—1956 en G. van Andel 1956 tot heden. Kapiteins op een oud schip, dat nog steeds in de vaart is.

Belangrijke bestuursleden in de loop der jaren:

1e voorzitter Mr. V. G. Boll 1909-1911. 1e secr. Jhr. W. F. R. van Naerssen 1909-1911, daarna voorzitter 1912-1927 en bestuurslid 1927-1931. De grote man van de eerste decennia! L. A. W. Noorduijn penningmeester



*Ons jubilerende museum „Dit is in Bethlehem”,
dat 50 jaar geleden,
op 1 juni 1912, werd geopend.*

1915-1926, voorzitter 1927-1930 en daarna nog verscheidene jaren bestuurslid.

W. F. Emck secretaris 1912-1928.

Dr. J. G. de Lint bestuurslid (c.q. vice-voorzitter) 1911-1929.

Dr. M. A. van Andel voorzitter 1930-1941.

H. van Hoogdalem 1928-heden in vele functies, secretaris, penningmeester, conservator.

Vele jaren bestuurslid: H. A. van Goch, A. H. Klokke (penningmeester), A. Th. Beausar (opzichter van het gebouw) en A. M. Brouwer.

Nieuwe activiteiten ontstaan in 1957:

Op 15 mei de eerste aflevering van ons Oud Gorcum Varia, waarvan op 1 november 1962 de 30ste aflevering verscheen.

Een winterprogramma met lezingen, die als overdruk aan de leden werden toegezonden.

Uitgifte van de boekjes Oud Gorcum Varia 1960 en 1961 en 1962.

* *
*

Oud en der dagen zat - het leek er voor Oud Gorcum nog wel eens op, maar ondanks dat zijn wij weer een levende vereniging met niet minder dan 283 leden!

Actief zijn wij op het terrein van de historiebeoefening en de resultaten van het onderzoek worden regelmatig vastgelegd.

Wij hadden steeds veel zorgen, wij hebben ze nog, maar daarnaast wordt er ook activiteit getoond en dat is het belangrijkste. Het is een bewijs van onze jeugd en met een gerust hart durf ik te zeggen: Het leven begint bij de vijftig!

Welaan - dat Oud Gorcum leve !!!

Romeinse wegen door Brabant naar Utrecht

DOOR H. VOOGD

Hoewel op de meest bekende Romeinse reiskaart, de Tabula Peutingeriana, voor wat betreft ons land maar twee wegen zijn ingetekend, die vanuit Nijmegen langs de Rijn en de Maas naar het Westen lopen, zeker is dat de Romeinen een degelijk en uitgebreid wegennet in noordelijke richting hebben opgebouwd, dat niet in de antieke teksten is vermeld.

Wij willen met deze bijdrage een poging tot reconstructie wagen, van twee belangrijke wegen door het Brabantse land naar Utrecht.

Bavay, ten zuid-westen van de stad Bergen in Henegouwen, thans een kleine plaats, maar in de Romeinse tijd een aanzienlijke stad, van waar uit zeven belangrijke Romeinse verbindingswegen naar alle windstreken aangelegd waren, waarvan een naar Utrecht.

In het reisboek van Antonini en op de reiskaart van Peutinger, beide van Romeinse oorsprong, komt de plaats Bavay voor onder de naam Bagacum.

Van de twee te behandelen wegen nemen we eerst de weg Bavay-Utrecht.

Als we de reconstructie van Bavay af beginnen, is het eerste gedeelte over Bergen tot Asse goed te volgen; zij onderscheidt zich door haar rechtlijnig tracé en is in het moderne verkeersnet nog goed bewaard. Ten noorden van deze Romeinse vicus is deze baan echter praktisch verdwenen, maar men kan haar tracé nog verder vervolgen aan de hand van de Romeinse vondsten te Merchtem en te Rumst, waar zij het riviertje de Rupel moet hebben doorkruist.

Ten noorden van de Rupel kan zij zich hebben voortgezet langs Waarloos, Kontich en Hove naar Wommelgem, waar onder de huidige provinciale weg bij het aanleggen van de riolering, de Romeinse weg te voorschijn kwam, waarbij tevens twee bronzen en een zilveren Romeinse munt werden gevonden.

Wij vervolgen onze route over Brecht, waar een groot Merovingisch grafveld (6e-7e eeuw) werd gevonden, naar Rijsbergen. In deze Brabantse plaats is een Romeinse tempel gevonden benevens een aanzienlijke Romeinse bewoning van de 1e tot de eerste helft van de 3e eeuw.

De tracering van de weg gaat dan verder naar Breda, waar Romeins

brons en Romeinse munten gevonden zijn.

In het Handboek der Middel-Nederlandse Geographie wordt melding gemaakt van een oude handelsweg over Breda en Geertruidenberg naar Almsvoet.

Daar, waar voor de St. Elisabethsvloed (1421), de Alm in de Maas stroomde lag het dorp Almsvoet = voorde in de Alm. Met een recente vondst in de Biesbosch is het ons mogelijk geworden de ligging te localiseren aan de samenloop van de Bevert en het Gat van de Noorderklip.

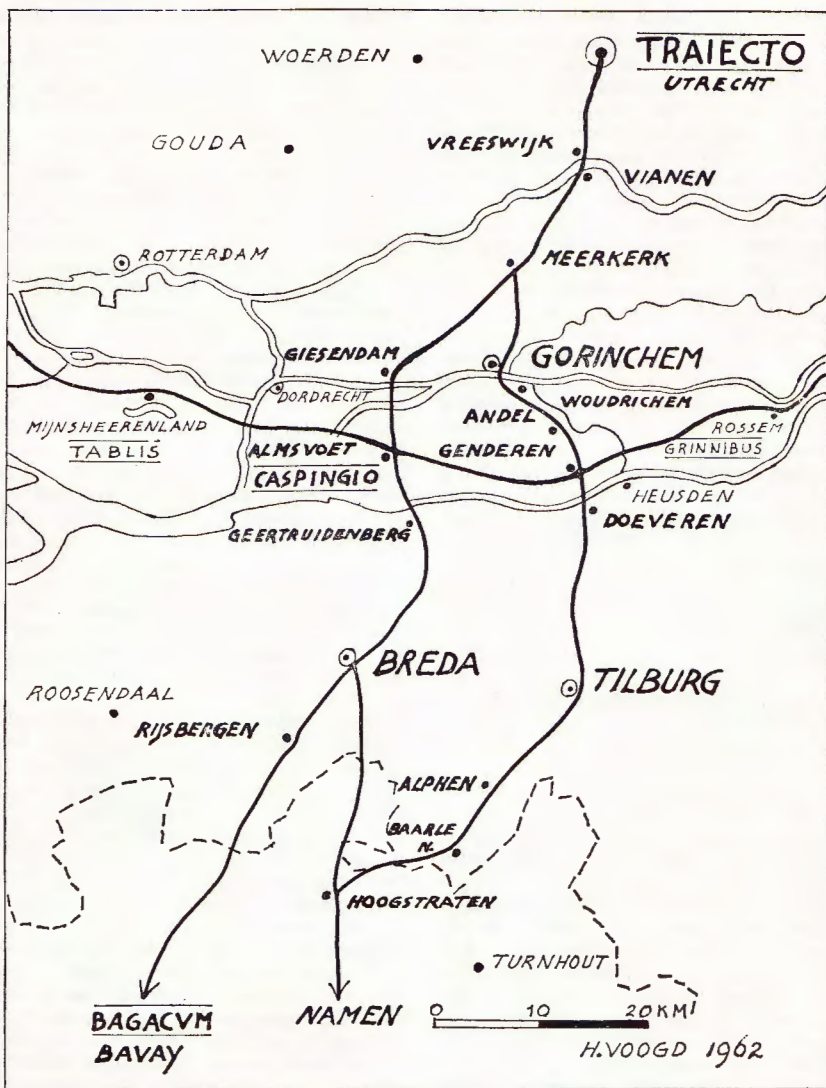
Deze localisering is mede belangrijk in de reconstructie van de Romeinse weg van Nijmegen uit langs de Waal en Maas naar het westen, want wanneer wij 18 leugae of 40 km vanuit Rossum, de Romeinse halteplaats Grinnibus, uitmeten langs de route over Delwijnen, Aalburg en Dussen, dan komen we aan de teruggevonden ligging van Almsvoet uit. Het is dan ook vrij zeker, dat hier de Romeinse halteplaats Gaspringium gelegen heeft, niet alleen een station in de Zuidelijke route van Nijmegen uit, maar dus ook een halteplaats in de weg van Bavay over Breda naar Utrecht.

Hier midden in de Biesbosch moeten we wel gissen naar het verdere verloop, maar met een enigszins verantwoord reconstructie van de weg moeten we rekening houden met een zoveel mogelijk rechtlijnig tracé, dat deze weg vanaf Bavay kenmerkt, en met de bodemkundige mogelijkheden, in de richting van Utrecht.

Van Almsvoet uit zouden we de weg verder willen vervolgen naar het in 1421 verdronken dorp Houweningen, dat in 1105 Hougninke genoemd wordt, maar waarvan de naam tot in de Merovingische tijd (5e-8e eeuw) teruggaat. We trekken hier de Merwede over naar Giessendam, waar in de dorpsstraat Romeins aardewerk gevonden is.

Het wil ons voorkomen, dat er, uit bodemkundig oogpunt gezien, geen enkel bezwaar is om het tracé te vervolgen langs de Giessen in de richting van Meerkkerk en verder naar Vianen, welke plaats in de reconstructie van de weg belangrijk kan zijn. De naam toch is afkomstig van Viana, hetgeen een nederzetting aan een weg betekent.

De reconstructie van deze weg gaat



dan vervolgens over de Lek (in 777 Lökkia) naar Vreeswijk en verder naar Utrecht, het Traiecto in de Romeinse tijd en tevens ons eindpunt.

—o—

Voor wij tot een reconstructie overgaan van de tweede Romeinse baan door Brabant, moeten wij eerst een secundaire weg behandelen van Namen uit naar Dienen, die met behulp van de Romeinse bewoningssporen in zijn omgeving kan worden samengesteld. Ten noorden van Tienen is het verloop niet duidelijk, maar wederom aan de hand van Romeinse woongronden is aan te nemen, dat hij naar Herenthals gelopen heeft, en van daar uit door de zandstreek langs Grobbendonk (Romeinse Villa), Vorselaar (brandgraf) en Rijkhevorsel (Romeinse vicus) naar Hoogstraten, een belangrijk toponiem in de reconstructie en van daar naar Breda, waar de weg zich verenigde met de baan vanuit Bavay, die hiervoor behandeld is.

Op een kaart van Wendelinus uit de 17e eeuw zien we een weg de Via Laccina of Langstraat getekend van Hoogstraten door het oudste gedeelte van Alphen, langs Tilburg en verder over Heusden en Vianen naar Utrecht. Een Romeinse baan.

Bodemkundig is het echter niet mogelijk, om deze weg te traceren van Heusden naar Vianen, dwars door langgerekte komgebieden van de rivierkleistreek.

Wij willen een poging doen om een meer verantwoorde reconstructie samen te stellen, aan de hand van weggedeelten, die zeer zeker van Romeinse oorsprong zijn en verder van Romeinse woongronden, zodat een logisch geheel van de route tot stand komt.

Als we de reconstructie van Hoogstraten af beginnen, is de eerste plaats Baarle-Nassau (992 Barle) waar Romeins aardewerk gevonden werd. We gaan vervolgens door het oudste gedeelte van Alphen langs de later genoemde Franse baan, waar zeer belangrijke vondsten gedaan zijn. Hiervan noemen we naast de Romeinse woongronden, een Romeinse militaire Wachtpost, een Romeinse Villa en grafvelden waaronder Merovingische uit de 6e-7e eeuw.

Vervolgens traceren we over Tilburg dat in de laat-Merovingische tijd een belangrijk centrum geweest moet zijn, want hier werd in 709 een oorkonde opgesteld, die de evangelieverkondiger Willebrord goederen verschaft te Alphen.

Tot nu toe zijn in Tilburg geen Ro-

meinse vondsten gedaan. Uiteraard is het ondoenlijk om in stadstuinjes oudheidkundige verkenningen te verrichten, maar een vermelding van Tilliburgis in 709 is reeds belangrijk genoeg om onze weg hierover te nemen en ook om de Romeinse baan rechtlijnig te kunnen vervolgen over Loom op Zand naar de Loonse baan, een belangrijk toponym. Aan deze baan heeft het oude Venloen gelegen, dat echter verlaten moest worden vanwege de zandverstuiving van de Loonse duinen. De reconstructie gaat dan verder over Baardwijk (1110 Barduwich) naar Doeveren, dat gelegen was aan de Maas uit de Romeinse tijd.

Over de betekenis van deze plaatsnaam lopen de meningen uiteen, maar de toponymisten hebben hierbij niet aan een Zuid-Noord-weg gedacht. Wij zien dan ook in de naam Dover van 1148 een overzetplaats van de Maas.

Dat wij de reconstructie van de Romeinse weg vanuit Tilburg in deze richting nemen, vindt zijn oorzaak in de bodemkundige gesteldheid van het Land van Heusden en Altena. Dit gebied toch wordt beheerst door een aantal langgerekte komgrondgebieden, waardoor nu eenmaal geen Romeinse weg gelopen kan hebben, behoudens een strook stroomgrondrug tussen Genderen en Andel, waar dit wel mogelijk was en waar dan ook aan de hand van een aantal grote Romeinse woongronden de weg vervolgd kan worden.

Na de Maas bij Doeveren gekruist te hebben, richtte de weg zich op Genderen waar zich een aantal Romeinse woongronden bevindt. Het dorp komt reeds vroeg in de oorkonden voor als Ganderon (983). Hier kruist onze baan, de Romeinse weg, van Nijmegen uit naar het westen.

We komen nu in een gebied, dat rijk is aan woongronden, die bovendien sterk geromaniseerd zijn, dat wil zeggen mooi versierd aardewerk, de huizen met pannen gedekt en de vloeren met tegels geplaveid. De datering hiervan gaat van het einde der 1e eeuw tot in de 3e eeuw. Maar niet alleen de regelmatige begrenzing van woongronden, maar ook de rechte lijn van de weg kenmerkt hem als een typische Romeinse baan. Wij hebben met een doorgraving van de weg ten noorden van Genderen kunnen bewijzen, dat een Romeinse baan in het westelijk rivierkleigebied niet bestond uit grint, zoals de gangbare mening steeds geweest was, maar verstevigd was met wilgentwijgen. Deze humeuze laag had een dikte van 25 cm.

Met een flauwe boog richtte zich de

weg vervolgens op Andel, een zeer oude plaats, die in de archieven van de Abdij Lauresheim in 850 Villa Analò genoemd wordt.

Aan weerszijden van de dorpsstraat bevinden zich twee grote Romeins-Merovingische woongronden, terwijl in het wandprofiel van een lengte-doorgraving van de straat en op een diepte van 1.60 m., evenals in de weg ten noorden van Genderen, een 25 c.m. dikke humeuze laag, scherp afstak tegen het lichte grijs van de kleigrond.

Met het aanleggen van de weg moest deze in het centrum van het dorp een beekje, de Vliet, passeren. Met het omleggen van dit water door een nieuwe bedding ter zijde van de weg, en het opvullen van de oude bedding met klei, werd deze hindernis uit de weg geruimd. In het wandprofiel was deze opvulling van de oude bedding zeer zichtbaar en in de humeuze laag daarboven, kwamen hele twijgen wilgenhout te voorschijn.

De reconstructie van de weg kan vanuit Andel vervolgd worden naar Giessen (Romeinse woongrond) en na een oversteek over de Alm naar Rijswijk (Romeins-Merovingische woongrond).

Het verdere verloop van het tracé tot Woudrichem moeten we gissen, omdat dit gedeelte vernield is door het vormen van de Maastak van de Andelse sluis naar Woudrichem, in de 2e helft van de 13e eeuw.

Het oudste gedeelte van Woudrichem bevindt zich ten noordoosten van de kerk. De plaats wordt reeds in 777/866 vermeld als Walrichesheim, een Merovingische-ingaheim-naam.

Hoewel de oudste oppervlaktevondsten uit de 9e eeuw dateren en tot op heden alleen Romeinse vondsten uit de rivier tussen Woudrichem en Sleeuwijk zijn opgebaggerd, kunnen we met volle gerustheid de Romeinse weg door de Landpoortstraat, langs het oudste gedeelte van het stadje, traceren.

De reconstructie gaat dan langs de Merwede (Waal) tot tegenover Gorinchem, waar de rivier, die in de Romeinse tijd van geringe breedte was, werd overgestoken. De plaatsnaam Gorinchem is evenals Woudrichem een-ingaheim-formatie, die tot de oudste Ger-

maanse laag van een bewoonde plaats gerekend moet worden.

De weg door Gorcum beginnen we bij het tolhuis, waar een funderingsonderzoek belangrijk kan zijn en verder door de Molenstraat langs het Marktpllein, dat niet alleen door zijn typische vorm, maar vooral ook met het vinden van paalfunderingen van Romeinse oorsprong, het kenmerk draagt van een Romeinse sterkte aan het tracé. We vervolgen de weg verder door de Arkelstraat naar Arkel (pl.m. 900 Arkloa) en vervolgens, langs de vòòr-Romeinse woongrond in de polder de Beemd, naar Meerkerk waar de weg uitkwam op de hiervoor gereconstrueerde Romeinse baan van Bavay naar Utrecht.

Tot slot moeten wij uitdrukkelijk vaststellen, dat er in de reconstructie van beide wegen veel hypothese is, maar wij moeten wel met hypothesen werken, zolang grote gedeelten van de beide wegen nog niet intensief zijn onderzocht.

Wij menen echter wel in de geboden reconstructie een werkplan te zien voor de oudheidkundige werkgroepen in de gebieden, waardoor wij de wegen getraceerd hebben, om met een systematisch onderzoek een meer positief resultaat te bereiken.

Geraadpleegde literatuur:

J. Mertens, *Les Routes Romaines de la Belgique* (Industrie) nr. 10, oktober 1955.

W. J. C. Binck, *Omzwervingen in de Alphense praehistorie*, uitgaaf van het Prov. Gen. van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch 1945.

H. Voogd, *Romeinse woongronden in het Land van Heusden en Altena, Westerbeem*, jaargang IV, nov. dec. 1955.

B. H. Stolte, *De Zuidelijke weg van de Tubala Peutingeriana door het Land der Bataven*. Berichten R.O.B. jaargang 9-1959.

H. J. Moerman, *Nederlandse Plaatsnamen*, 1956.

Het stond in de „Gorinchemsche Almanak”

DOOR H. F. VAN PEER

Zegt u nu maar „Almanak-Leugen-zak”, maar in uw hart heeft u in de barre winter van 1963 iets meer respect voor die goeie ouwe Enkhuizer gekregen. Dat boekje, dat in 150.000 exemplaren de wereld in wordt gestuurd en aan zijn 368e levensjaar toe is, bekijkt u vandaag anders dan voorheen, want er staan kille dingen in, ijskoude voorspellingen van het weer, waarin u met uw gezond verstand natuurlijk niet gelooft, maar die op het laatst ook u wel eens deden wankelen in uw leven van ratio en logica, ook al behoeven ze dan bij ons niet met die bakerpraatjes over het weer aan te komen. Accoord, laten wij de almanak als een curiositeit zien, die het ook wel eens bij het rechte eind kan hebben.

Maar... er was een tijd, dat de almanak zijn rol heel goed meespeelde in het leven. Dat was, toen men nog weinig van onze tegenwoordige communicatiemiddelen kende. De tijd, waarin een krant nog een uitzondering was. Toen namen de „scheurkalenders” en de almanak een grote plaats in en men kon er zeker van zijn, dat er ergens in huis zo'n boekje lag om dagelijks te kunnen raadplegen.

De Enkhuizer heeft het overleefd, maar wij hadden vroeger ook een Gorcumse Almanak, een boekje dat u hier naast vindt afgebeeld. De titel luidde dus: „Gorinchemsche Almanak, Voor het schrikkeljaar 1856. Voorzien met de Jaarmarkten, Kermissen, Paarden-, Beeste- en Leermarkten, Regt- en Rekendagen. Alsmede de Maans Op- en Ondergang. Gorinchem, Bij C. de Wolff Dz”.

Ik nam nu maar de almanak van 1856, maar gelukkig zijn er ook nog uit andere jaren over en uit die almanakken vertel ik u graag het een en ander, want het zijn stukjes antiek geworden, ook al is Gorinchem dan één van de weinige gemeenten in ons land, die ook nu nog een eigen jaarboekje uitgeeft, maar dat heet natuurlijk geen almanak meer, maar keurig netjes „Agenda”.

—o—

Vanzelfsprekend kunt u in de Gorcumse Almanak de markten vinden, die vroeger voor leven en vertier zorgden. Zo had Gorinchem de Halfvastense markt in de vierde week van de vasten,

een paardenmarkt op de dinsdag na Palmzondag, de Toon- of Sint Hubertusbeestenmarkt op vrijdag vóór de eerste dinsdag in november en dan natuurlijk als hoogtepunt de paardenmarkt op de eerste maandag en de beestenmarkt op de eerste dinsdag na St. Maarten, terwijl het dan tevens de jaarmarktweek was.

Maar ook in de omgeving waren de markten nog in bloei: Asperen paardenmarkt 23 april en 29 oktober, Schoonrewoerd paardenmarkt de derde vrijdag in mei, Beesd paarden- en beestenmarkt 9 juni, Almkerk paardenmarkt 8 juni, Meerkerk paarden- en beestenmarkt de eerste dinsdag in mei, 15 juni en vrijdag na St. Maarten, Giesse paardenmarkt 3 juli, Woudrichem paardenmarkt 24 juli, Vianen paardenmarkt 23 augustus en jaarmarkt de tweede maandag in oktober, Lexmond paarden- en beestenmarkt de eerste dinsdag in mei, maandag na 24 augustus en dinsdag voor de Gorcumse beestenmarkt in november, Brakel paardenmarkt 25 september, Leerdam paardenmarkt de tweede dinsdag na Pasen, beestenmarkt de tweede donderdag in april, paardenmarkt 28 september, beestenmarkt op donderdag na de Gorcumse beestenmarkt in november, Ameide paardenmarkt op de tweede donderdag in oktober.

U ziet het, dat was niet mis, maar er is weinig meer van over, een paar Gorcumse Jaarmarkten (St. Hubertus en St. Maarten) en dan nog de paardenmarkten van Vianen en Ameide.

—o—

In de kalender worden bij verschillende dagen aanwijzingen gegeven, die men bepaald ter harte moest nemen. Ik noem u er enkele: 17 januari: jenever goed — 1 februari: spekkoeken goed — 2 maart: spiering goed — 17 maart: schelvis goed — 23 april: schol goed — 6 juni: kropsalade goed — 28 juni: timpjes goed — 5 juli: wafelen goed — 21 juli: oud bier goed — 19 augustus: scharren goed — 26 augustus: wandelen goed — 2 september: huspot goed — 1 oktober: geld in de kas goed — 22 november: koolwarmoes goed — 1 december: groene bonen goed — 7 december: spek en vlees goed — 15 december: brandewijn goed. Zo, dat weten we dus. Er is veel goeds op de

GORINCHEMSCHE ALMANAK.

Voor het schrikkeljaar 1856.

Voorzien met de Jaarmarkten, Kermissen,
Paarde-, Beeste- en Leermarkten,
Regt- en Rekendagen.

Alsmede de Maans Op- en Ondergang.



GORINCHEM,
Bij C. DE WOLFF, D^r.

wereld! Zoals u ook kunt lezen in „De Waarzegger voor het jaar 1855” b.v. vol goede raadgevingen.

En van groot belang waren de gegevens over vertrek en aankomst van de posten te Dordrecht, het vertrek der stoomboten, o.a. vanaf Gorinchem en dan de dagen waarop de verschillende veerscheepen vertrekken. Een schat van gegevens, en dan noemen wij nog niet eens de watergetijden van dag tot dag.

—o—

De Almanak die in Gorinchem werd gebruikt was waarschijnlijk een zusje van de Dordtse. Men gebruikte voor onze stad een andere titelpagina en een ander middenstuk, waarop de Gorcumse bijzonderheden vermeld stonden. In 1855 had de stad 8604 zielen — burgemeester was Jhr. J. Westpalm van Hoorn van Burgh, wethouders Cornelis Gerardus Boonzajer en Willem Adriaan Virulij Verbrugge. In de gemeenteraad zaten: Mr. Abraham Boxman, Johan Jacob Rom, Mr. Willem Adriaan van Aken, Kornelis van Houweninge van Sprang, Cornelis de Gijsselaar, Dirk van Drooge, Nicolaas Johannes van Dam, Johannes Adrianus van der Poel, Johannes van Andel, Hendrik Willemstijn, Warnardus Cornelis Mathildus Begram en gemeentesecretaris was Gijssbert van der Mast Sr.

Wij hadden toen niet alleen een Kantongerecht maar ook een Arrondissements-Regtbank, een Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Gorinchem en Omstreken, een College van Regenten over het Huis van Arrest, een Vereniging tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, een Maatschappij van Weldadigheid, een Bank van Lening, een Comité ter Aanmoediging en Ondersteuning van de Gewapende Dienst, een Commissie tot toelating voor kinderen op de Muzijk-, Armen- en Bewaarschool, een Commissie tot Uitdeling van Warme Spijs, enz. Alle leden vindt u keurig netjes in de almanak van 1855 vermeld en u begrijpt wel, dat deze boekjes interessante gegevens bevatten, zeker ook als wij de verschillende jaargangen met elkaar vergelijken.

De regenten worden genoemd van de Gestichten van Liefdadigheid: Oude Mannenhuis, Oude Vrouwenhuis, Hervormd Burger Kinder Weeshuis, het Hervormd Diaconie Arnhem, het Ziekengasthuis en dan verschijnen stram in de houding de mannen van de Dienstdoende Schutterij, met H. Polvliet als kommandant!

Uitvoerig wordt u in de almanak ook voorgelicht over de kerkbesturen in Gorinchem. Opvallend bij de Hervormde Gemeente is het grote aantal „beambten en andere officianten”. In 1891, toen de almanak niet meer zijn oude gezellige kleine formaat heeft maar meer in brochurevorm uitkwam, worden genoemd: S. A. Appel als organist, A. Scheffers als voorzanger, H. Walter als krankenbezoeker en koster, B. Meijer als klokluiders, J. Tritten als deurwachter, J. H. van der Hagen als orgeltreder, M. Keijnemans, Th. Jacobs, H. Valke en J. de Wit als bedienden en de wed. Romijn-Groenenberg en de wed. Snoek-Kouveld als stovenzetsters. U ziet het, men had toen aardig wat mensen in dienst.

Er was toen nog een Israelitische Gemeente met P. Levison als Bagnal Darsjon, de heer Parser als voorzanger, J. L. Polak, E. van der Sluis en J. H. Visser als kerkbestuur. M. de Vries was (in 1855) koster en B. den Hartog beestensnijder.

Een ontzagwekkende opsomming wordt gegeven van de rijks- en gemeentelijke ambtenaren en wij leren hier uit, dat er zo'n 100 jaar geleden nog stads wijnwerkers en stads bierwerkers waren, evenals turfdragers (met hoofdlieden), turfstonsters, overdragers en turfrijders. De politie was toen versterkt met klapwakers, een soort nachtwakers, die hun ronde deden om te controleren of alles rustig was en er geen brand was ontstaan. Zij lieten regelmatig hun „klap” horen, vandaar hun naam.

En dan lezen wij verder over de stadsgeneesheer en de chirurgijn, een vroedmeester naast een vroedvrouw, de commissaris der schuitenvoerders en beurtschippers (Leen de Beer), de commissaris voor de paardenjagerij (er waren nog jaagschepen), een omroeper, een bonte-feu (aanstoker), een tiendblokker, een examiner der rijtuigen, de stadscourantier (A. van der Mast), lantaarnopstekers, beambten van de vismarkt, een commissaris voor de kersenmarkt, karlieden, een sluiters van de korenmarkt, gootscheppers, poortiers die de stadspoorten bewaakten (W. Hoogbruin, W. Banz, H. Phielix en J. Smeets), ontvanger van de kraan, veegsters van de vismarkt, opdraagsters van de vismarkt en bidders, om u een kleine bloemlezing te geven van de gemeentelijke ambten.

—o—

Over scholen gesproken. Wij hadden

o.a. de Latijnse school, een Franse kostschool, een Burgerschool, een Ar-menschool, een hulpbenedenschool en een hulpbovenschool, een tekenschool van de bekende Vaarzon Morel, een muziekschool met F. Bersch als stads-muzijkmeester, een bewaarschool, D. van 't Sant en A. Kattenbusch als kostschoolhouders en J. F. C. Lintner, J. van Beest en J. C. van Appelterre als schoolhouderessen.

En zo gaat het maar verder: het be-stuur van de Leesbibliotheek, van de Spaarbank, het personeel van de Brandspuit, de pachters van de vee-markt, van de haardas, van de modder-wagen, het veer op Sleeuwijk en van de Korenbeurs.

Interessant ook is de „Orde op het varen der Beurtschepen en Marktschui-ten, met aanduiding van derzelver lig-en losplaats; het vertrek en de aan-komst der Stoomboot van Gorinchem”. Er waren boten op Amsterdam, Utrecht, Dordrecht, Rotterdam, Delft en Den Haag, Den Bosch, Middelburg, Gouda, Haarlem en de Zaan. Ze lagen Buiten de Waterpoort of in de Linge-haven.

—o—

In het algemene gedeelte vinden wij 7 „berijmde plaatjes”: de kaartlegster, de demagoog, de snoever, Je beurs of je leven, de Rekruten, de Balbezoeker, enz. en dan een roerend verhaal: „Treurig Voorbeeld van de rampzalige gevolgen, een welvarend gezin overko-men door de verleiding tot het onmatig gebruik van den verderflijken sterken drank” en dan „Het Tijgergevecht, eene ware gebeurtenis”, „Benevens een ver-haal op welk een wijze de Leeuw zijne prooi vangt”. En..... 28 nieuwe raadsels en logogryphen, Stichtelijke Mengelpoëzij, benevens een Geestelijke

Doolhof, een Korte Kronijk met allerlei belangrijke gebeurtenissen van het vo-rige jaar.

Lees de „Laatste dagen en ogenblik-ken van Johann Heinrich Kemper, schuldig verklaard en bij arrest van het Hof van Noord-Holland den 14 Oc-tober 1854 wegens gepleegde diefstal, moord en poging tot moord, veroor-deeld tot de straf des doods”. Lees over zijn laatste uren: „hij verdiepte zich met geheiligde aandacht in gebeden”. Lees hoe op zijn verzoek zijn goed on-der de gevangenenbewaarders werd ver-deeld en zijn geld in de eerste armen-bus de beste moest worden gedaan. Lees, en pleng een traan.

Maar... het ontbreekt ook niet aan grapjes: „Toen Milton blind geworden was huwde hij eene twistzieke vrouw. De Hertog van Buckingham noemde haar eene roos. Over kleuren kan ik niet oordelen, antwoordde Milton, maar gij kunt toch wel gelijk hebben, want de doornen voel ik dagelijks”.

En om dan na al die drukte van hon-derd jaar geleden even uit te rusten stel ik u voor aan te leggen in een goede herberg. Zeg het maar: In De Hooiwagen bij J. van Rijn, in De Gou-den Leeuw van J. van der Giessen, in Het Rotterdamsch Veerhuis van J. van Vianen van Oosterwijk, in Het Veer-huis der Barges van C. Stapelkamp, in De Geldersche Bloem van M. de Gier, in De Prins van Luik van J. F. Dallen, in De Arkelse Tol van de wed. C. Smits of in De Doelen bij Meijzing? 't Is eigenlijk om het even, het zijn allemaal beste logementen.

En... misschien vindt u er op de lees-tafel wel de Gorinchemsche Almanak van het schrikkeljaar 1856 of daarom-trent. Wis en zeker pakt u het boekje en gaat u aan het lezen, want zo'n al-manak biedt voor een jaar stof.

Het vuil gaf ook vroeger zorgen

Over „vulinisse ende ander onreynlike saken“

DOOR H. VAN HOOGDALEM

Stelt u zich eens voor, dat uw vuilnisbak b.v. 6 weken lang niet werd opgehaald, doordat de vuilnisman staakte, of dat uw W.C. met stromend water een tonnetje was, dat eens of meer keren per maand moest worden geledigd, terwijl men u er mee liet zitten.

Of u had een beerput in plaats van uw prachtige aansluiting op de stadsriolen en b.v. tot wettelijke taak en plicht zelf dit geval eens per maand te ruimen of te laten ruimen.

Voor ons, die de zegeningen der beschaving zo vanzelfsprekend aanvaarden, zijn dit wel dingen om zo eens over te denken alvorens ons te verdiepen in de problemen die de eeuwen door de mens met deze vraagstukken hebben geconfronteerd.

Want, en dat is mijn eerste stelling; als ergens mensen leven is er vuil, is er afval, is er drek en zijn er scherven.

Dat alles moet ergens naartoe wil de mens niet, in wat hij zelf veroorzaakt en op dit punt produceert, vergaan.

Zo onafscheidenlijk is dit alles met de mens verbonden geweest, dat nu op de dag van vandaag onze verre voorouders, in welke staat zij ook leefden, slechts gekend worden uit wat zij aldus achterlieten als sporen van hun aanwezigheid. Wat zouden we b.v. weten van de holbewoners als we behalve hun rotstekeningen daarnaast uit hun mestkuilen en ashopen niet te voorschijn haalden alles wat hun tot gereedschap diende, tot gerief of tot onderhoud van het leven.

Uit de onder zand bestoven vuilnisbelten der antieke beschavingen van Babilonië, Assyrië en Egypte halen we de thans kostbare papyri en kleitafels die ons het leven en werken van die tijden onthullen. En toch waren het voor hen vuilnisbelten met even kwalijk riekende geurtjes als de onze.

Zo zullen eens uit onze vuilnisbelten en uit dempingen met dit materiaal het aluminium- en plastictijdperk worden vastgesteld.

De geschiedenis van het oude Ostia aan de oudste mond van de Tiber zou nimmer zo volledig beschreven zijn als de inwoners van het naburige Porte de ruïnen van Ostia niet tot hun vuilnisbelt hadden gedegradeerd na een grondige afbraak van de huizen, waarvan

ze het materiaal gebruikten voor de opbouw van Porte.

Zo lang de aarde nog schaars bewoond was waren er ten opzichte van dit alles weinig problemen. Men verhuisde eenvoudig als de jacht- en visgronden geen levensonderhoud meer boden en liet dan verder alles achter wat aan een korter of langer verblijf herinnerde.

* *
*

Erger werd het toen grote mensenmassa's gingen samenleven in de grote centra der antieke beschavingen. Hier moeten blijkens de resten, die wij thans naarstig ontgraven, ware veldslagen zijn geleverd om het probleem van de afvoer van vuilnis e.d. de baas te blijven. En toch, en dat is mijn tweede stelling, moet een natuurlijk instinct de mens hebben gewaarschuwd en ook nu nog waarschuwen, dat zijn leven en de duur daarvan met dit probleem ten nauwste verbonden zijn. Men denke maar eens aan de hedendaagse problemen van stadsverontreiniging, verontreiniging van rivieren, beken en andere wateren, en van de lucht.

Met de toeneming der beschaving en de gecompliceerdheid der huidige samenleving zijn deze problemen er niet minder op geworden, integendeel.

Ons natuurlijk instinct, gesublimeerd door ons verstand, zint doorlopend op perfecter middelen om het probleem de baas te worden. Het kuiltje graven van de oermens is geworden tot een wetenschappelijk verwerken van afval en huisvuil tot vaak waardevol materiaal voor bemesting en andere doeleinden. Het is heus niet te Gorinchem alleen, dat men nog de methode uit de oertijd volgt, maar de ontwikkeling der dingen dwingt onafwendbaar naar andere goede oplossingen. Er is dus op dit punt voor onze stad wel een goed gefundeerde hoop op beter.

Naast het „kuiltje graven“ heeft altijd bij de afvoer van menselijk vuil en afval het water een rol, zo niet de grootste rol gespeeld.

Wat zou het lot geweest zijn van het Oude Rome als niet het water uit de aquaducten op zijn lange weg door de

stad naar het dal al het vuil had meegenomen dat de Romein kwijt wilde. En aan de Tiberoever in de plebejerswijken, was de Tiber zelf nabij om op dit punt redding te brengen.

Een normaal functionerende samenleving was in het verleden niet denkbaar zonder de bevrijdende nabijheid van water en is ook thans zonder dat niet denkbaar.

Er zouden nog meer voorbeelden kunnen worden aangehaald om deze uitspraak te onderstrepen, maar het wordt tijd dat ik U ga bepalen bij de problemen die in de stad onzer inwoning over deze materie in de loop der eeuwen aan de orde zijn geweest.

* *

Zo lang er geen stad was, was er geen vuilnisprobleem in deze buurt. De weinige bewoners aan de Lingemondingen en de daar tussen gelegen watergangen hadden het goedkoopste en natuurlijkste transportmiddel bij de hand en ze hebben daar natuurlijk gebruik van gemaakt. Hiervoor waren geen wetten of regelingen nodig.

Anders werden de zaken toen stedenvorming plaats vond en ommuringen of omwallingen tot stand kwamen. Denkt U zich even de situatie in voor een overwegend boerenbevolking die zich met bedrijf en al ziet ingesloten in een ommuring of een omwalling en die daar binnen tracht het bedrijf op normale wijze voort te zetten. In tijden van rust en vrede zal het vee buiten de poorten zijn gebracht op de weiden er om heen, maar in tijden van oorlog en in de winter leefden mens en vee binnen de wallen met al de gevolgen daaraan verbonden. Elk had zijn mesthoop voor de deur liggen, naarstig benut door de burens om er eveneens hun vuil te deponeren. Gorcum heeft een ontwikkeling doorgemaakt, waarbij dit alles vrijwel is verdwenen, maar in uw onmiddellijke omgeving liggen de stadjes als Heukelum en Asperen b.v. die dit landelijke karakter tot op de huidige dag hebben bewaard. Gorcum heeft er slechts enkele rudimenten van over in de Dalemstraat en het Herenlaantje.

Naarmate de bevolking der steden toenam, terwijl de omvang hetzelfde bleef, moest binnen de wallen de ruimte worden gevonden voor nieuwe bewoners. Handel en handwerk hebben minder ruimte nodig dan het boeren-erf. Zo zijn in onze stad tal van boerenerven en tuinen volgebouwd met huisjes, zonder enig plan, maar louter

om de beschikbare ruimte te vullen met woninkjes voor een steeds groeiende bevolking.

* *

Om U enig beeld te geven van de problemen die hierdoor geschapen werden zal ik trachten in een paar trekken U zo'n middeleeuwse samenleving te schetsen.

Huizen van hout regel, van steen of met een harde dekking uitzondering en dan alleen nog voor wat we thans zouden noemen de openbare gebouwen. Een ongeregelde bouw, waarbij alleen de loop van een veelbetreden pad of weg de rooilijn bepaalde.

Bestrating was er niet of liet veel te wensen over, bepaaldelijk in herfst en wintertijd. In tal van steden van ons land komen straten voor die Steenweg heten, als een bewijs er van dat ze uitzonderingen waren. Marktplaatsen waren soms geplaveid als het materiaal er voor in de nabijheid voor het oprapen lag. Paarden en karren trokken dus ook door de meeste van onze steden in die middeleeuwen hun modderige en stinkende sporen.

Een Venetiaans gezant die in 1557 een bezoek bracht aan deze streken, klaagt over de slechte bouw der met leem bestreken huizen en de onzindelijkheid van markten, straten en pleinen.

Vrijwel alle huizen voorzien van een beerput met daarboven een huisje met zitplank en een rond gat. De inhoud werd van tijd tot tijd in open karren weggereden naar akker en weiland. De gesloten wagen komt pas vele jaren later.

In de huizen der rijken het z.g. tonnetje, dat geledigd moest worden of door een ander vervangen. Het personeel was hiermee belast, veel later pas werd dit geregeld door stedelijke ophaaldiensten.

Van een geregelde straatreiniging was geen sprake en die geen mesthoop in de nabijheid had, deponeerde het op straat of in de havens of grachten. Op straat werd het dan wel voor een groot deel opgeruimd door varkens, kraaien, raven en ooievaars, terwijl loslopende honden, eenden en hoenders ook hun aandeel in de reiniging leverden. Ieder had voorts te zorgen voor pad en straat voor eigen deur. Het voorschrift om alles naar het midden van de straat op een hoop te vegen, vanwaar het kon worden weggehaald, was vóór 1543 in Gorinchem nog van kracht:

De verordening van omstreeks 1400, gewijzigd en aangevuld in 1517, dus ongeveer een eeuw later, bepaalde:

„Item sal een yghelijc sijn strate scoen maken ofte doen maken alle saterdagen **also dicke als ment ghebiet**. Wies niet en dede ende daeraf becoert werde **tsondags** verboerde enen groten ende also dicke al hi daeraf becoert worde. Ende alle daghe mach men dat eens coren ter tijt toe dattet wechgedaen is.”

Alle dagen had men dus vrij spel behalve op zaterdag (als het geboden werd) en anders kon men ook op die dag rustig verder en stoffeerde de „zwijnenpan” de zondagse straten.

Goten met stinkende blubber, open secreten en varkensskotten gaven aan dit geheel dan verder geur en kleur.

Men mene, niet dat het hier getekende beeld overdreven is, want de werkelijkheid die ons tegenkomt uit de stedelijke keuren en resoluties is nog veel realistischer.

De eerste keuren dateren in onze stad van omstreeks 1400. Zoals reeds hierboven werd gezegd, was aanvulling eerst nodig na 1517 en daarna in 1543. Erg snel leefde men dus in die tijd ook op dit punt niet.

De keuren van 1400 bepalen o.a. „dat neyment gheen verkenscote op der straten **voer** sijnre doren maken of houden sal.? Maar in ieder geval kon iedereen als hij er de ruimte voor had achter zijn huis op dit punt doen wat hij wou.

„Item en sal nyement sijn verken op der straten voederen of sijn verken ongherinct laten gaen.” Een gevoerd verken was een slechte straatreiniger en zonder ring maakte het beest „de pan” nog groter.

Een varken op het kerkhof aange troffen kwam de eigenaar te staan „op dubbel brueken”. De boete werd dus verdubbeld.

„Item en sal nyement gheen stillen, houden, die in der poert waterganc dienen”. Verboden werd dus je „stille-tje” aan te sluiten op de stadswatergang, maar netjes bewaren in put of ton, want de middeleeuwse economie gedoogde een verlies van dit waardevolle materiaal niet.

„Item en sal nyment enigherhande vuinisse, hoedanich si is, vueren noch brengen op der poert graftwallen of op die weghe buten der poerten.”

Een bepaling dus die in onze tijd geschreven zou kunnen zijn voor de stinkzooi buiten de Dalempoort of voor de achterbuurtoestanden aan de Schuttersgracht. Maar ook onze

„Poertwallen” en „Graftwallen” ber-gen menige stiekeme vuilnishoop, met name de Altenawal en de Dalemwal.

De in 1517 aangevulde keuren laten ons zien dat er in het tijdsverloop van 1400 tot 1517 toch wel enige ontwikkeling heeft plaats gevonden, want naast verbodsbepalingen komen thans aanwijzingen voor van plaatsen, waar het vuil wel mag worden gebracht. Er komt dus al enige regeling van de materie, gelijk blijkt uit de volgende bepaling:

„Item overgedragen bij den heer ende gerecht, dat men voirtaen gheenrehande slijck, vulnis, noch messe vueren, brengen noch dragen en sal buten die borchpoirt upten wech, mer sullen die vueren ende draghen in der cuylen over die brugge die dair gheleet zal worden, op die boet van enen ponde, half den heer half der stat”.

Dus niet langer het vuil brengen op de weg buiten de Burchtpoort, maar het brengen in een door de stedelijke overheid gegraven kuil over de brug buiten de poort. Een ander verschil met de keur van 1400 is dat de boeten niet langer in duiten en stuivers worden aangegeven maar in ponden en nobelen. Deze hogere strafwaardering zou kunnen wijzen op een toeneming van het euvel. Dat het erg was, blijkt wel uit de volgende bepaling:

„Item noch overdragen bij den heer en gherecht, dat men gheenrehande slijck, vulnis, noch asschen, noch geen onreynichet brengen, gieten noch storten sal op dat merctvelt. En doent die kynder off boden, men salt den meyster van den huysse dairt uitcoemt afnemen.”

* *
*

U ziet dus dat zelfs de markt in het hart van de stad voor de kwaal niet veilig was, al neem ik direct aan, dat de bedrjvers van het kwaad wel de donkere uren van de dag of de nacht hebben benut voor bevuiling van de markt. En als tegenwoordig „de Kyn-der” de markt bevuilen met de resten van een slordige eetlust of snoepzucht is er niemand die er op let en geen verordening die het belet. Men was dus in 1517 met de vermelde bepaling zijn tijd ver vooruit!

In die tijd gold blijkbaar ook de bepaling dat de nering of het bedrijf dat het vuil veroorzaakte ook te zorgen had voor de verwijdering, want er bestonden in 1517 bepalingen voor slagers, visvrouwen en groentevrouwen.

Zo mochten de slagers „geen beesten

slaen off steken, dair sij bloet aff buten hoiren huse sullen laten lopen mer sullen dat bloet in hoiren husen houden ende vergaderen ende dat bloet in die haven dragen up die boet van enen nobel alsoe dick als zij dairaff becoirt worden. Noch en sullen geenrehande vercken voederen mit bloede in tobben voederen noch anders”.

U ziet in Uw gedachten het tafereeltje voor U. Voor de deur van de slager de tobbe en daarom heen een stel varkens en honden slobberend van de lek-kernij. Toch had deze bepaling nog een andere achtergrond namelijk te voorkomen dat honden en varkens door het drinken van bloed bloeddorstig werden.

Dat hiervoor wel degelijk vrees kon bestaan blijkt uit bepalingen waarbij aan honden de rechtersvoerpoot moest worden afgehakt, terwijl al spoedig bepalingen verschenen die het vrij laten rondlopen van varkens door de stad verbieden. Merkwaardig is dat men een uitzondering maakt voor „heilige varken” of z.g. St. Anthoniusvarkens.

We hebben hierbij niet te denken aan de heilige koeien van b.v. India, maar aan varkens die door het klooster gehouden werden of door een kerk en die dan vaak onder geleide de straat werden opgezonden om hun kostje langs de woningen op te halen.

De eerste keur die op deze materie is gemaakt, die van 30 april 1519, is absoluut en geldt voor alle varkens. De volgende die ’n aanvulling is van die van 30 april 1519 zondert de „heilige varkens” uit. De kerk of het klooster hebben zich dus blijkbaar verzet tegen de algemeenheid van de bepaling en voor zich een uitzondering bedongen.

„Alle wermisvrouwen diemit colen ende wermis (groenten) voir dat vleys-hys sitten, die en sullen geen stucken noch bladen off yet van hoiren wermis up merctvelt laten leggen, mer sullen dat affvall in holren mande mit hem nemen ende dragent wech”.

Onze ijverige stadreinigers zouden ’s maandags wel wat minder te doen hebben als een dergelijke bepaling nog zou gelden.

Het is verleidelijk door te gaan met het vermelden van bepalingen die de overheid in het verleden maakte om aan de slordigheid van de stadbewoners paal en perk te stellen. Ik doe het niet, want er is nog een ander aspect aan de zaak, dat ik tot slot nog zou willen belichten.

* *

In één der hiervoor vermelde bepalingen heb ik een paar woorden vet la-

ten drukken die nadere uitleg behoeven. De slagers werd verboden het bloed in de goten af te gieten of in tobben buiten te zetten, maar wel werd hun toegestaan het bloed in de haven af te gieten.

Daar schrijft dus de overheid voor om de haven te bevullen? Ja en dat niet alleen met bloed. Ik vind in 1521 de volgende bepaling, die het nog wat duidelijker maakt, zij het dan wat minder fris.

„Overdragen bij den heer ende gerecht, dat men gheenderhande heymelickheden scoen maken en sal dair men die onreynichheyt off op enyge steygers gieten sal, mer sal dat dragen upter stede bruggen off bij den craen ende dair sal men dat affghieten, up die verburnisse van XIII stuiver, half de Heer ende half de stat”.

Ja lezer, er waren er die de inhoud van hun tonnetjes en beerputten boven aan de steigers uitgoten en langs de trappen naar beneden lieten lopen, dat was te erg. Dan maar over de ballustrade van de stadsbruggen of bij de kraan aan de Kraansteiger, daar waren geen trapjes en viel het dus zo in de haven.

Ook deze bepaling moet protesten hebben opgewekt, want in een volgende keur wordt verboden het vuil door goten in de haven af te gieten of te werpen over de leuning van de bruggen.

Ik denk dat onze havenkanters bij het lezen van dit fraais zich ietwat gesteund en gestijfd zullen voelen bij het voortzetten van hun vieze gewoonte, van opzettelijke havenbevuiling. Daarvoor is echter geen reden, want men wete dat in de tijd waarin deze bepalingen gegeven werden de haven nog in open verbinding stond met de rivier. Het Lingewater stróómdde nog door onze stad op weg naar de Merwede.

Deze stroming zorgde er voor dat alles in minder dan geen tijd in open water terecht kwam en verdween. Wat toen een recht kon worden genoemd, omdat het door de overheid was geregeld is thans een overtreding, omdat het door de overheid verboden is en terecht. Verwachten de dempers van de haven dat na de demping plotseling alle havenkanters nette mensen geworden zijn ten opzichte van hun huisvuil?

Een ingeroeste gewoonte die tot een tweede natuur is geworden zal vele jaren nodig hebben om te verdwijnen. Alleen men zal de zondaars dan kunnen vangen, tenzij ze het bij een ander achter het huis leggen, zoals ook thans gebeurt als de haven is dichtgevroren.

Vanaf 1400 hebben we stadskeuren en bepalingen gehad die het euvel van de vuilpoetserij aan banden hebben trachten te leggen maar het is nimmer gelukt. Geleidelijk grijpt de overheid in door het aanstellen van ambtenaren die tot taak krijgen de vuilnis en drek te ruimen. Er komen „secreetruymers” en het zijn meest vrouwen die zich met die taak belasten. In 1750 is het de Wed. Quakernaat die aan de stad voor het gebruik van de mestkuil f 4,— per jaar moet betalen.

Ze had de taak van secreetruimster overgenomen van de in 1720 overleden Aaltje van de Graft. Pas in 1760 wordt een plan ontworpen voor het verbeteren, verbreden en vernieuwen van de goten en riolen aan de westzijde van de haven. Ze zijn er dus al maar vermoedelijk eerst gelegd omstreeks het jaar 1700. Pas in 1785 duiken pachters op van het stadsvuilnis, tevens secreetruimers.

Hoe hardnekkig de kwaal was blijkt uit een resolutie van Drossaard en Burgemeesteren, Schout en Schepenen der Stadt Gorinchem van 23 juni 1769, vernieuwd in 1773 en 1777.

In deze resolutie die ik niet in haar geheel zal weergeven, wordt door onze stadsautoriteiten geconstateerd, „dat veele Ingezeetenen, zig niet ontsien, teegen voorgaande ordres, vullis, drek en anderen vuyligheid op de straaten uit te gieten en daar geheele hoopen van te maken tot grote stank en ontcieringe der straaten en overlast van anderen”.

Zij verbieden dan ook, dat „niemant, hetzij Jong of Oud op stadsstraaten zijn gevoeg zal mogen doen en dat tot voorkoming daarvan ieder huys zal moeten hebben een secreet of privaet, waar toe allen die in een huys woonen toegang moeten hebben”.

Men deed het dus vóór die tijd rustig op straat als men eens nodig moest en geen secreet of privaet had.

Verder mocht ook niemand „eenige asse vullis of andere vuylichheit op de straaten uit storten, veel min daarvan eenige hoopen maaken, maar dezelve in keetels, tonnen of tobben voor haare deuren neerzetten om door de karluijden ter behoorlijker tijd weggehaald te worden”.

Onder deze asse en vuilnis mocht dan weer geen mensendrek zijn, want in dat geval zou de vuilgheid op zijn eigen kosten worden weggevoerd.

Waren de karluiden geweest dan moest een ieder zijn straatje aanvegen en de vuilgheid wegdoen. Na de rondgang der karluiden mocht geen vuil meer buiten staan of buiten worden worden gezet.

Op de dagen der veemarkten moest een ieder voor zijn huis het vuil op hopen vegen, waarna het door de karluiden werd weggehaald. De havens en grachten mochten niet worden bevuild door het inwerpen van stenen, puin, as of andere vullis. De ouders worden aansprakelijk gesteld voor hun kinderen en de meesters en vrouwen voor hare dienstboden.

Alle dagen moesten de karluiden omgaan en hun ratels gebruiken. Puin of ander afval mocht des zaterdags na de middag niet meer op de straten liggen, in ieder geval moest het vóór de avond verdwenen zijn. De verordening van 8 en 14 februari 1856 herhaalt dit alles nog eens en geeft meer en verdere bepalingen.

Zo mag b.v. vervoer van secreetmest niet plaats vinden dan nadat hier van 24 uur van te voren aan de commissaris van politie kennis is gegeven. Het vervoer moest worden gedekt met een schriftelijk bewijs van deze autoriteit.

Niemand mocht secreten, secreetputten of dergelijke ruimen of doen ruimen en enig secreetvuil vervoeren of doen vervoeren dan tussen elf uren des avonds en vijf uren des morgens. Pas in deze verordening verschijnen de overdekte draagbakken of kuipen en de overdekte wagens waarin alles moest worden vervoerd. Woningen aan grachten en havens gelegen konden een en ander kwijt aan overdekte vaartuigen.

* *
*

Zo maakten we een wandeling door onze stad en beschouwden ruim 5 eeuwen van vuilnismisère. Letten we op de bepalingen, dan constateren we, een toenemende overheidsbemoeienis met het vraagstuk en op dit punt een toenemende verbetering naar mate de tijden verstrijken. Van de zijde van de bewoners was er deze vooruitgang zeker ook, zei het minder dan bij de overheid.

Bij dit laatste denk ik b.v. aan die mooie leuzen op onze vuilniswagens en aan slagzinnen als „Opgeruimd staat netjes” en „Laat niet tot dank voor het aangenaam verpozen de eigenaar van 't bos de schillen en de dozen”.

Dat zelfs het plaatsnemen van vuilnisbakken in parken en bij patatbakkers niets helpt kan iedereen constateren en nog altijd zijn we ver af van de mentaliteit van het jongetje in Aarhus in Denemarken, dat een door een reiziger gewegworpen zakje terugbracht en in keurig engels de overtreedster er

op attent maakte dat ze iets verloren had.

Ja we verliezen nog altijd veel. Is het niet op straat, dan in haven of gracht en dan 's avonds als het donker is nog even stiekem naar de wal of naar de dijk om zijn vrachtje kwijt te raken. Zo zijn onze manieren. Maar de les van de geschiedenis is: Er is niets nieuws onder de zon ook niet in het kwaad.

Bij de samenstelling van dit onderwerp, voorgedragen in een ledenvergadering van de Vereniging Oud Gorcum, werd gebruik gemaakt van de navolgende bronnen:

Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem door H. Bruch,
Resolutieboeken der Stad Gorinchem, aanwezig op het Gemeente-Archief.

Verzamelingen van gedrukte resoluties en verordeningen aanwezig in de verzameling van het Museum „Dit is in Bethlehem”.

Oud Nederlandsche Steden door Dr. H. Brugmans en C. H. Peters.

Geschiedenis eener Hollandsche Stad Deel II door P. J. Blok.

Van Arkels Oude Veste door H. A. van Goch.

Het Maatschappelijk Leven onze vaderen in de 17e eeuw door Dr. G. D. J. Schotel.

Uit de Leerschool van de Spade Deel II door Dr. H. M. R. Leopold.

Kroniek van Gorinchem door W. F. Emck Wzn.

Over boze mannen en kwade vrouwen

Al vroeg boosheid op de Diefdijk

DOOR H. F. VAN PEER

Het vorsen in de historie, het oplichten van de slip van het verleden en het afstoffen van oude folianten en geschriften krijgt pas werkelijk zin, als wij in dit alles **DE MENS ONTDEKEN**.

Want veel meer waard dan dorre jaartallen, absolute feiten — hoe belangrijk misschien ook — en allerlei traditioneel historische gebeurtenissen, is het **CENTRAAL STELLEN VAN DE MENS**, waarom het toch uiteindelijk in de historie ging.

Niet alleen om de **UTERLIJKE MENS** dikwijls voorgesteld in ridderdracht en rond regententafels, krijgsheren en hoofdlieden van de schutterij, niet alleen om hoofse vrouwen en stoere mannen, niet alleen om al dat uiterlijke, dat ons in de geschiedenisboekjes wordt geleerd, maar in niet mindere mate om die **ONGENOEMDE MENS**, die in zijn onbepaalde veelheid uiteindelijk het bestaan van ridderschap en regentengeslacht mogelijk maakte en overigens diende als franje tot groter eer en glorie van hen, die nu eenmaal in de historie de eerste viool speelden.

- - - - -

Mag ik ditmaal met u dan eens niet verkeren in de kringen van al die groten uit het verleden, maar in de omgeving der naamlozen: de poorters, de landlieden, de gildebroeders en ambachtslui, de huisvrouwen en dienstmaagden, de minder bedeelde en leprozen, de landlopers en de bedelaars en vooral ook bij de boze mannen en de kwade vrouwen die er geweest zijn van het ogenblik af dat er mensen leefden.

Want bedenkt, dat er nimmer alleen het goede of het kwade was, het ging steeds samen en het was veelal afhankelijk van de geest van de tijd en de mate van welvaart, want ook in dezen bepaalden de omstandigheden zo dikwijls de mens. De mens, die in de wetenschappelijke geschiedvorsing op de achtergrond was geraakt, omdat er een kloof ontstond tussen geschiedvorsing

en geschiedbeleving, die misschien gedeeltelijk voorkomen had kunnen worden. „indien in de beoefening der geschiedenis meer rekening was gehouden met de mens als het centrale object van studie in de wetenschappen van de mens”, zoals prof. dr. P. J. Bouman het zegt.¹⁾

Natuurlijk staat bij de wetenschappelijke geschiedvorsing de originele bron voorop, maar hiernaast zijn er secundaire bronnen, die in betekenis niet onderschat mogen worden. Met betrekking tot de litteratuur b.v. wijst Baudet niet alleen op de allereerste schrijvers, maar ook op die van de tweede rang.²⁾

Prof. Bouman gaat dan nog verder en zegt: „Nog enige treden lager en men komt bij de eendagsvlinders van kranten- en tijdschriftartikelen, ja, bij de ‚gemengde berichten’ en advertenties, die tot dusver meer de belangstelling van een nieuw specialisme, de perswetenschap, hebben getrokken dan van de historici in vaktechnische zin. In dit moeras van berichtgeving stellen selectie en interpretatie hoge eisen; de interpretatie vooral.”³⁾

Hij kent daarbij terecht, naast de officiële bronnen, waarde toe aan veel dat aanvankelijk taboe was voor de geschiedvorsing en dus ook zeker voor de geschiedbeleving.

„Foto's, krantenberichten, brieven, autobiografische fragmenten, speelgoed of kinderliedjes — er is zoveel, dat ons toegang geeft tot het verborgen verleden, voorafgaande aan explosies van oorlogsgeweld. Als bron geef ik graag een paar dozijn archiefstukken in ruil voor het kerstliedje, dat in het ‚wilhelminische Duitsland’ werd gezongen.”⁴⁾

Ik kan deze gedachte onderschrijven, alleen wil ik graag wat voorzichtiger met „een paar dozijn archiefstukken” omspringen, want het hangt er maar van af welke stukken het betreft en ook dat is nog altijd afhankelijk van een bepaalde mate van subjectiviteit.

In de hiervoor genoemde geest wil ik ditmaal met u door de geschiedenis gaan, niet omdat ik daarin de enige juiste weg wil zien, maar gaarne gebruik wil maken van andere bronnen naast het officiële document, die de geest van de tijd doen spreken en illustrerend kunnen zijn voor facetten van het leven van toen. Want in de geschiedenis was het niet uitsluitend zwart-wit, al wordt het vaak zo getekend, ook hier was het een schakering van meer kleuren.

Het best kan ik dat illustreren met wat prof. J. Huizinga zegt over wat wij „de klank van de middeleeuwen” zouden kunnen noemen, waarin het dagelijks leven zich manifesteert, veel opvallender en ook geluidssterker dan wij het ons heden ten dage kunnen realiseren, nu de verschijningsvormen anders zijn.

„En al de dingen des levens hadden een pronkende en gruwelijke openbaarheid. De leprozen klepten met hun ratel en hielden ommetochten, de bedelaars jammerden in de kerken en stelden er hun wanstaltigheid uit. Elke stand, elke orde, elk bedrijf was kenbaar aan zijn kleed. De grote heeren bewogen zich nooit zonder pralend vertoon van wapens en livreen, ontzagwekkend en benijd. Rechtspleging, venten van koopwaar, bruiloft en begrafenis, het kondigde zich alle luide aan met ommeegang, kreet, klaagroep en muziek. De verliefde droeg het teken van zijn dame, de genooten het embleem van hun broederschap, de partij de kleuren en blazoenen van haar leer”.⁵⁾

En als wij dan tot de mens in de geschiedenis af dalen, dan wil ik ditmaal uw gedachten bepalen bij de boze man en de kwade vrouw; niet omdat zij bepalend zijn, maar wel omdat zij een merkwaardig facet van hun tijd genoemd kunnen worden en hun optreden die tijd ook in een duidelijk licht kan stellen.

In het verleden is er naast de goede ook altijd de boze mens geweest, naast



*Reizende speellieden.
Gravure van Lucas van Leyden.*

de beste ook immer de kwade, en deze laatste categorieën wil ik nu ten tonele voeren. Waarom? Omdat ik toe-
vallig bij mijn studie het materiaal in
handen kreeg. Want dit is het merk-
waardige bij elke studie — het mate-
riaal stapelt zich op als men er maar
aandacht aan schenkt, want er ligt een
enorme voorraad aan gegevens — zij
wacht slechts op bewerking. Een klein
deel van dit materiaal, betrekking heb-
bend dus op „boze mannen en kwade
vrouwen”, bied ik u hierbij aan, zij het
dan ook fragmentarisch.

En dan beginnen wij voor wat Go-
rinchem en omgeving betreft al heel
vroeg, nl. na den jare 700, waarin
Abraham Kemp een zekere Heyman
van Arkel al uit deze contreien liet
vluchten, omdat rovers en dieven de
streek onveilig maakten.

„De Roovers en Dieven, schuyelhoekende in 't bos, nu den Dief-dijck, loe-
rende op de proye, kippen nu eenige te
peerd, dan te voet, dees' met gelden,
die met waren, d'eën quetsende, d'an-
der moordende, ja maackten 't in 't
lest so bont, dat Heer Heyman door
angst beklemd, volgende 't spoor van
sijn over-oude Vader, Jan, die eerst Ar-
kel begreep, met alle de sijne sich na
Vranckrijk begaf, bevelende 't Landt
van Arkel, Godt, en 't geval”.

En dichterlijk gezegd:

„Dien Heyman liet het Land van
Arkel om het rooven,
Dat van de Diefwech quam
en most in d'oorlogh slooven”.⁶⁾

Dat het die eerste tien eeuwen van
de Christelijke jaartelling ook lang niet
altijd pais en vree was, leert Kemp ons
vervolgens als hij het later weer over
een Heyman van Arkel heeft, die in
915 stierf:

„Merk aan de bot en onhebbelijkheid
deser en omtrent swevende tijden, by
Baronius en and're genoemd een yse-
ren eeuw, soo om hare hardigheyt, van
Imborst der menschen, overlopende
gal van bitterheyt, bars van alle heus-
heyd, broed-nest van schelmstukken als
boven al sober van letteren.”⁷⁾

Hoe wij ook over de waarde van de
kronieken met betrekking tot die
vroegste tijden mogen denken, zeker is,
dat het een harde tijd was, waarin het
recht van de sterkste overheerste.

Het rondzwervende volk was een ge-
vaar, vooral wanneer het zich met min-
der goede bedoelingen op de weg begaf.
Er moest dan ook tegen opgetreden
worden en zo beval Jan van Beieren
op 7 oktober 1422 de Drost van Gorin-
chem om de rovers, die in de Tieler-

en Bommelerwaard de kooplieden en
andere mensen aanvielen, gevangen te
nemen en te straffen.⁸⁾

Men moet het euvel van de rondzwer-
vende benden niet onderschatten. „Van
alle zijden werden weeklachten over de
verregaande ongebondenheid, insolent-
tiën, dievertijen, rooverijen en ijselijke
bedreigingen van allerlei soort van
vreemd en vagebonderend volk aange-
heven.”⁹⁾

De benden werden van de ene naar
de andere plaats verbannen en hun op-
treden was een voortdurende zorg voor
de overheid.

„Wie zou de bandiet van de arme
stakker hebben kunnen onderscheiden?
Zigeuners mengen zich onder al die
vagebonden: waarzeggers, horoscoop-
trekkers, die ook voor kinderrovers
doorgaan; men kan hen opsluiten of
wegjagen, zij komen altijd terug. De
gezagsinstanties kunnen hen niet
aan”.¹⁰⁾

Hoe gevaarlijk het was 's nachts on-
gewapend in het Haagse Bos rond te
lopen vertelt Zumthor ons: in 1643
werd een vers afgesneden mannenhoofd
gevonden, en de politie slaagde er nooit
in de hand te leggen op de moorde-
naars.

Op het land verbleven hele koloniën
van misdadigers, die in gaten en hollen
in de grond gegraven hun verblijfplaat-
sen hadden en moeilijk uitgeroeid kon-
den worden.¹¹⁾

„Evenals de zigeuners, hadden de
landloopers, bedelaars en fielen eene
boeventaal, waarvan een Vocabulaer
bestaat, die in 1613 werd herdrukt.”¹²⁾

Sprekende over de zgn. „varende lie-
den”, het trekkende volk van de weg,
zeggen Jan en Annie Romein¹³⁾: „In
dit conglomeraat van alles wat zich,
gedeclassceerd, uit zwerfzucht, in bal-
lingschap of om welke reden ook voor-
goed of tijdelijk uit de maatschappij
heeft losgemaakt, vinden wij die maat-
schappij in al haar bontheid terug:
trekkende speellieden en marskramers,
bedelvolk en bannelingen, pelgrims en
dolende ridders. Tot de varende lieden
hoorden ook de „deernen”, die de grote
legers plachten te vergezellen.”

Dit kwaad zette zich nog lang voort
en nog in 1754 werd in Gorinchem een
troep zigeuners aan den lijve gestraft,
die het de bewoners van het Land van
Arkel reeds lang door roof, diefstal en
bedelarij lastig had gemaakt.¹⁴⁾

Ook aan het eind van de 18e eeuw en
het begin van de 19e eeuw opereerde er
in ons land en ook in de omgeving van
Gorinchem nog een beruchte bende,
waaraan ik hierna nog aandacht zal
schenken. Voorlopig gaan wij even in
de voor Gorinchem Arkelse tijd kijken.

De vrouw met de schandsteen om

Natuurlijk werden allerlei kwade daden gestraft en hoog wordt opgegeven van het rechtvaardigheidsgevoel van Otto van Arkel. De kroniekschrijver vermeldt onder 1363:

„En in sijnen tijd mocht geen moedwilligh dood-slager, woekenaar, noch openbaar over-speelder binnen Gorinchem, of in 't Land van Arkel blijven woonen". 15).

Mogelijk kent u het verhaal, waarin Heer Otto „eenen rijcken overspeelder" straft. Het betrof een zekere Hendrik Kannemaker, een poorter „brandende van onkuysheid". Hij ging op bezoek bij „schoone Maagden en Jonge Weduwen" en hij „beslieper alsoo vijf of ses, en wierden bevrucht". Hij werd in Gorcum voor de Proost van Arnhem gedaagd, die hier recht sprak, maar hij bespote de rechter en ging lachende de kerk uit. Heer Ot was over dit alles zeer ontstemd, hij liet de poorten van de stad sluiten en gebood Kannemaker gevangen te nemen, maar deze vluchtte naar het kerkhof en in de kerk „opdat hij vrijlijk soude wesen", totdat de toorn van Otto van Arkel bedaard zou zijn. Men omsingelde de kerk en de volgende dag liet Heer Ot hem sluiten in een grote „Verwerskuyp". Dat duurde vijf dagen en Hendrik bad Heer Otto om genade. Hij „kreegh acht dagen tijd om sich tot Godt te bereyden". Toen hij deze tijd in de kerker had doorgebracht „wert hij openbaerlijk onthooft". 16).

—o—

In de rechten, die Otto van Arkel in 1382 die van Gorinchem te eeuwigen dage gaf, werden verscheidene strafbepalingen opgenomen, die voor ons onderwerp van belang zijn. Hier volgen er enige:

12. Wie een man slaat verbeurt 10 schellingen.
13. Man een Wif, of Wif een man slaande verbeurt een pond, wif een wif slaande, of scheldende, verbeurt een pond, of den Steen te dragen.
14. D'een man d'ander bloed-ritzende, verbeurt een pond.
15. D'een man d'ander wondende, dats' lit-langh, nagel-diep, verbeurt 45 stuivers, meerder wonde 5.pond, oewel-moedige huysstootingh doende 10.pond. Mes, Sweert, of geslepen

wapen trekt, 45.schelling, lempst 10 pond, voet af-houd, of oogh uyt-steekt 30.pond.

16. Alle boeten binnen merkten dub-beld.
17. D'een man na d'ander in oewel-moed werpende verbeurt vijf pond.
18. Moedwilligh yemand bey sijn oogen uytstekende, wordt gericht als een dood-slager.
21. Vechten in 't donker sonder keerssen of vuur, is viervoudige boete, dat sal men houden op al die daar by zijn, of sy brengen by eede den recht-schuldigen voort.
23. Een Boeve, Rabout, of Land-looper, een goet man slaande, sal dien boef te water en brood gevangen geset worden, kan hy boete noch soen vergelden, sal hy blijven, en men sal hem alle daag 12 penningen aan sijn onderhoud af-korten, tot dat hy boeten en soen betaalt heeft, of quijt gescholden waar. 17).

Willem van Beieren, Heer van Gorinchem geworden, geeft ook weer vrijheden en daarin komen ongeveer gelijke strafbepalingen voor, met alleen afwijkende en meestal hogere boeten. No. 15 heeft voor het laatste gedeelte als redactie: „lidd af-slaande tien pond, voet af, of oog' uyt, lidd om lidd, maar deur ongeval 40 pond". 18).

—o—

Terecht merkt Van Goch 19) op, dat Otto's handvest nergens een straoefening omschrijft; alleen het dragen van de steen wordt genoemd als straf, welke aan twistende vrouwen kon worden opgelegd.

De klappeien, kiffzuchtige en andere boosaardige vrouwen moesten één of meer schandstenen, 'de stenen van justicie' dragen, soms met lood verzaard en met tekens die duilden op kwaadsprekerij: een uitgestoken tong, een slot en dgl. 20).

Het is overigens een gruwel, wat er op het terrein van de lijfstraffelijke rechtspleging voorkwam. Laten wij er even bij stilstaan. De bekentenis was onherroepelijk bewijs en door middel van foltering en brandmerken werd die bekentenis dikwijls uit de verdachte geperst.



Een vrouw aan de kaak gesteld

Overall was de pijnbank in zwang om bekentenissen af te persen; deze was oorspronkelijk in gebruik gekomen in Rome, alleen voor slaven, die tegen hun eigen heer verhoord werden, om de waarheid „er uit te krijgen”. Heel onschuldig nog was het verhoren naast of aan de geselpaal. Wat strenger was het ophijsen aan op de rug saamgebonden handen met zware gewichten aan de grote tenen en duim- en scheenschroeven aangedraaid. 21).

De rechters waren verplicht deze folteringen bij te wonen en op oude prenten ziet men vaak hoe zij zich de tijd kortten met spijs en drank, terwijl de verdachte in zijn strijd om lijfsbehoud zich kronkelde van pijn. Eveneens bij het ter dood brengen van de slachtoffers moesten de rechters aanwezig zijn.

De meest gruwelijke mishandelingen en verminkingen kwamen voor. Het afhakken van de rechterhand, van de neus, van een of twee oren; het branden van de tong. Ogen werden uitgestoken, men hieuw een wang open, de schouder werd met gloeiend ijzer gebrandmerkt. 22).

Er waren blijkbaar ook „vaste klanten” voor geseling en brandmerk. In Amsterdam werd een misdadiger binnen vier jaar zesmaal geseld en vijfmaal gebrandmerkt, een ander binnen drie jaar achtmaal geseld en vijf-

maal gebrandmerkt. Een zekere Griet Andries viel niet minder dan 32 maal in handen der justitie. De beruchte Trijn Peters, meer bekend onder de naam Trijn van Hamburch, werd 32 maal in hechtenis genomen, 8 maal uit hoofde van zwangerschap van pijnlijke lichaamstraf verschoond, doch met een strop om de hals aan de galg ten toon gesteld, vele malen gegeseld, vijf maal gebrandmerkt, haar beide oren afgesneden en... is het wonder, dat zij op 30 december 1617 haar misdadig leven aan de galg eindigde? 23).

—o—

Niet alle straffen waren lichamelijk wreed, er waren er bij die potsierlijk aandeden, al moet men ook de mentale straf hierbij niet onderschatten. Veel kwam het voor, dat men te kijk werd gesteld aan de schandpaal of de kaak. Men moest dan het hoofd in een houten blok steken, dikwijls ook nog de handen door een opening. Het blok ging dan dicht en men stond te schand, zoals die poorter op het tabakszakje van Van Rossem's Troost. De schandpaal droeg veelal ook nog een opschrift, waaruit bleek waarvoor men gestraft werd.

Ook liet men de gestraften voor gek door de stad lopen, b.v. in een hemd. Of men moest op een ezel gezeten, met

het aangezicht naar de staart van het dier, rondrijden. Een straf die veel aan kwaadsprekende vrouwen werd opgelegd. Zoals wij zagen werd in Otto's handvest van 1382 als straf voor een vrouw die een andere vrouw had geslagen of geschoolden had bepaald, dat zij „den Steen” had te dragen, de schandsteen. Dit alles wekte de spotlust van het volk en stelt u zich eens voor, hoe de schuldige of misschien weleens de onschuldige zich gevoeld moet hebben.

Dr. Anne H. Mulder noemt nog andere straffen in deze geest: 24).

Jean Franchois moest met 2 spinrokken om de hals aan de kaak staan omdat hij twee vrouwen had getrouwd.

Christoffel Hendricksz. had als overspeler een uur lang met de houten huyck — een houten klok waaronder een mens bijna geheel verdween, met alleen zijn hoofd door een gat er boven uit — te kijken gestaan.

De vrouw die haar eerstgeborene te vondeling had gelegd, werd met een pop in de arm aan de kaak gesteld.

Nooit zal iemand achterhalen, wat Albert Albertss en zijn huisvrouw, opkopers van gestolen goederen, heeft beziend, toen ze het hoofd en de rechterhand van een gestrafte misdadiger stalen. Om daardoor, zo stotterden zij bij het verhoor, hun nering te vermeerderen. En zo zag Amsterdam op de 16e juni 1618 Albert Albertss en zijn huisvrouw ieder op z'n beurt op het schavot ten toon staan met het gestolen doodshoofd in de armen.

Dat Abraham Fredericksz., doodgraafversknecht van het Karthuizers Kerkhof zich in een dergelijk macaber avontuur begaf, valt eerder te begripen.

Zijn zucht ging uit naar het beroven van lijken, op dat kerkhof begraven. Weshalve hij op de 12e april 1677 op de kaak ten toon gesteld werd „met zijn eene voet in eene doods-kist, bekleed met een doodkleed, en het deksel van de doods-kist op zijn borst, met deze inscriptie: Doode-Berover”. U ziet het, vreemdsoortige straffen, niet alleen lachwekkend, maar ook wreed.

—o—

Nu moet u zich tegenover de Middel-eeuwse rechtspraak en ook van die in later eeuwen geen al te mooie voorstelling maken. Op het platteland b.v. verkocht de heer de uitoefening van het justitieambt aan de meestbiedende gegadigde voor haljuw of schout (baljuw was een hoger ambt) tegen een bedrag ineens of een jaarlijkse rente. Met de opbrengst der boeten (soms afgeperst tot de laatste cent met anders een „rooden hemdrok”, d.w.z. een hevige geseling in het vooruitzicht) moest dat geld zijn renten opleveren. 25).

Een mooi voorbeeld van de toepassing der regel, dat „jonckheyt wat sueter gecoorigeert” behoort te worden vinden wij in Veere, waar in 1655 een knaap zich schuldig had gemaakt aan heling. De vierschaar velde dit vonnis over hem:

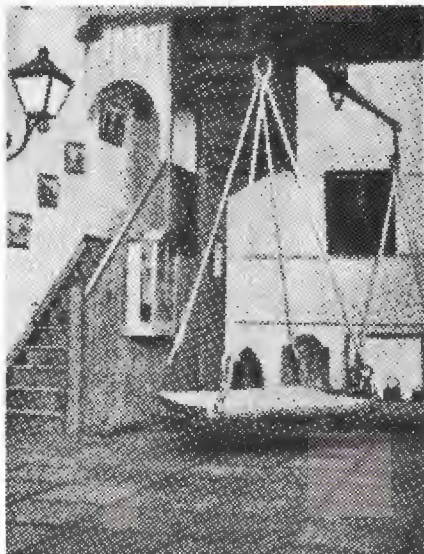
„Gij, Jacob Pieters, daar gij nog een kind zijnde hebt begaan het crimen dat, indien gij tot uw meerderjarigheid waart gekomen een zwaardere straf had verdiend, en prefererend gratie voor gestrengheid van justitie, condemnieren u na den middag op het gevangenishuis de broek afgestreken ende wel strengelijk op uw blote billen met roeden te worden geseld. 26).

Anna Muege had zes mensen betoverd en werd in Gorcum geworgd

Laten wij op onze tocht langs de wreedheid in het verleden ook vooral het bijgeloof niet vergeten, want het heeft vele eeuwen een mysterieuze en macabere rol gespeeld.

Hoe hardvochtig kon men zijn voor vrouwen, die van hekserij werden verdacht en zogenaamd een verbond met de duivel hadden gesloten. Als een vrouw het ongeluk had, dat door een ongunstige speling van het lot of door achterklap en leugen op haar de verdenking van hekserij viel, zag het er slecht voor haar uit. Oudewater had niet voor niets zijn heksenwaag en menige vrouw is geworgd of verbrand, omdat zij van hekserij werd beticht.

Het is opmerkelijk hoe groot de literatuur over heksen, hekserij en heksenvervolging is. In alle talen vindt men geschriften over de heksenwaan en het zijn helaas niet alleen sprookjes waarin de heks een rol speelt. De heks heeft blijkbaar altijd tot de verbeelding gesproken en ook vandaag nog kunt u de heks Eucalypta in het verhaal van Paulus de boskabouter voor de radio behuisteren en ook onze kinderen roepen nog „lelijke ouwe toverheks“, al is het dan gelukkig erg onschuldig en vallen er geen vrouwen aan ten offer zoals vroeger.



De heksenwaag in Oudewater

Hoevelen er in deze heksenjacht gevallen zijn? Men heeft wel schattingen gemaakt van een miljoen, voorzichtiger uitgedrukt komt men tot drie- tot vijfhonderdduizend, misschien zijn het er minder, maar vaststaat, dat vele ongelukkigen werden geofferd aan deze waan. Men weet van massaprocessen en van talrijke executies in vele landen van West Europa en heel wat rechters en beulen waren trots op het oordeel dat zij tegenover heksen hebben geveld. 27).

Zo liep het slecht af met Digna Robbertsdr., een Gorcumse vrouw van geboorte, in Veere op 18 juni 1565 als toverheks levend verbrand. En hoe verging het Anna Muege? Zij zou zes mensen hebben betoverd en volgens haar bekentenis — die, zoals wij reeds zagen dikwijls werd afgedwongen „in pijnen“ — een verbond met de duivel hebben gemaakt. Anna werd op 29 mei 1608 op de Grote Markt te Gorinchem geworgd en het gebeente en de romp begraven op de waard (de Galgenwaard). 28).

—o—

Als wij de beschuldigingen over hekserij lezen rijzen ons waarlijk de haren te berge. In 1595 werden door het Hof in Utrecht verscheidene mensen tot de brandstapel veroordeeld o.a. omdat zij bij Amersfoort in kattededaante poot aan poot hadden gedanst. Onder hen bevond zich een meisje van zeventien jaar. Drie kinderen van acht tot veertien jaar moesten (verplicht dus) toekijken, hoe hun vader en hun zuster levend werden verbrand. Het meisje had op de pijnbank bekend een zware hagelbui te hebben veroorzaakt en dit kostte haar het leven. 29).

Dicht bij Gorinchem werd een zeventigjarige vrouw geworgd en verbrand wegens hekserij.

Het gebeurde te Schoonhoven en het slachtoffer heette Marrigje Arriëns. Tussen de waag en het stadhuis van de zilverstad vindt u op de Stenen brug nog een cirkel van witte stenen in het wegdek. Dit zou de plaats zijn waar Marrigje werd omgebracht en in het stadhuis aldaar bewaart men nog de toverzak van deze heks van bijna vier eeuwen terug. 't Is heus waar, ik heb dat zakje zelf eens in mijn handen gehad en ik voelde me toen echt een beetje vreemd.



Zij werd een heks genoemd en kwam op de brandstapel

Een beproefd middel om te onderzoeken of een vrouw inderdaad heks was bestond uit het wegen van het slachtoffer, dat dan in haar hemd op een weegschaal moest gaan staan, nadat de stadsvroedvrouw een lijfonderzoek naar mogelijk verborgen gewichten had ingesteld.³⁰⁾ Heel bekend, om het woord „vermaard” niet te gebruiken, was de waag van Oudewater, waar vele vrouwen heen gingen om zich op de marktweegschaal te laten wegen. Opgelucht verlieten zij de waag met

een officieel certificaat, waaruit bleek dat zij te zwaar wogen om heks te zijn. Karel de Vijfde zou aan Oudewater het privilege voor dit wegen hebben gegeven en vast staat, dat overal vandaan de van hekserij beschuldigten naar Oudewater trokken, zelfs vanuit het Rijnland en Westfalen. En als zij dan huiswaarts gingen met de officiële Oudewaterse mededeling, „dat deselve wichte met de natuerlijke proportie harer ligchaems is accorderende” dan voelden zij zich van oplichting mis-

schien wel honderd pond lichter, zeggend natuurlijk, want in werkelijkheid was dat lichte gewicht levensgevaarlijk als er dan ook nog een aanklacht bijkwam.

Vandaag nog plukt Oudewater vruchten van zijn heksenwaag, want duizenden toeristen komen in het gebouwtje die oude weegschaal bekijken en zij wagen zich ook op het houten bord om hun gewicht officieel te laten bepalen. Zonder angst heb ik er ook opgestaan, want in mijn geval was er geen twijfel, of alle hekserij was mij proportioneel vreemd.

Een ander middel om te bepalen of een vrouw werkelijk een heks kon zijn, was de zogenaamde waterproef, waarbij de verdachte naakt en met kruisgewijze gebonden handen en voeten — d.i. de rechterhand aan de linkervoet en de linkerhand aan de rechtervoet — aan een touw in het water werd gedompeld. O wee als ze bleef drijven, dan was ze ten dode opgeschreven. Ging ze onder, dan mocht zij in leven blijven. De achtergrond van deze waterproef was, dat iemand die bovendreef uitgestoten was door het water als een door Christus' doop geheiligd element. Werd men door het water opgenomen, dan kon men geen van hekserij verdachte zondares zijn.³¹⁾



Nog tot in het laatst van de achttiende eeuw had de heksenvervolgving plaats. In Engeland duurde die tot 1736, in Frankrijk had te Bordeaux in 1718 nog een executie plaats en in Schotland in 1722. In Zweden werden de laatste processen behandeld van 1756 tot 1763; in het laatste werden dertien vrouwen beschuldigd, doch gelukkig vrijgesproken en de rechter die ze had laten folteren werd tot een schadeloosstelling van 3000 thaler veroordeeld. In het Duitse Würzburg werd in 1749 nog een heks, Renata Singerin, onthoofd. De laatste Duitse tovenares liet het leven te Kempten in 1775. Nog was het niet uit — in Spanje werd nog verbrand in 1781 en een jaar later viel

het laatste Zwitserse slachtoffer: Anna Göldi, een dienstmeisje dat het kind van haar meesteres betoverd zou hebben zodat het ziek werd en naalden, nagels en stenen zou hebben overgegeven. In Polen zouden in 1793 de laatste heksen verbrand zijn.³²⁾

U ziet het, de heksenwaan kon zich lang staande houden en kunnen wij zeggen, dat het bijgeloof volledig is uitgeroeid?

Gezien in het licht van de lange weg der historie noem ik nog een recent geval uit onze eigen omgeving. Wij schrijven 1873 en lezen in een krant uit die dagen: „Een gezin in Leksmund meende dat hun dochter betooverd was. Zusteren 13 maart werd eene vrouw van dertig jaren, die men met die misdaad betichtte, in huis geroepen. Er brandde een groot vuur, waarop een ketel kokend water. Nu werd zij gesommeerd hunne dochter te zegenen of te onttoveren, en toen de betichte hare machteloosheid daartoe te kennen gaf, viel een vijftal op haar aan en dreigde haar in den ketel met water te verbranden. Zij werd mishandeld, en toen zij moord riep, opende men de deur en liep de mishandelde, bloedende naar den burgemeester. Het is te wenschen dat die bijgeloovigen der 19e eeuw streng gestraft zullen kunnen worden).³³⁾



U ziet het wel, dat velen in de loop der eeuwen de tol van het bijgeloof moesten betalen en er zijn talloze gruwelijke gevallen bekend. Heel wat onschuldigen vielen ten offer aan deze vervolgingswaan. Zij waren bepaald niet de kwade vrouwen waarom het in deze serie ging, maar wel heel wat boze mannen speelden in hun veroordeling en de voltrekking van het vonnis een rol.

Maar genoeg nu van de hekserij, al wil dat niet zeggen dat ons volgende onderwerp opgewekter zal zijn, want daarin laat ik u kennis maken met vele gruwelijke vormen van straf, als galg en schavot, maar daar ontkomen wij nu eenmaal in een verhandeling als deze niet aan.

Ook Gorinchem had zijn Galgenveld

De doodstraf was in vroeger eeuwen een veel voorkomende straf en de terechtstelling lokte velen naar de plaats waar het vonnis voltrekken werd. Niet zelden kwam men uit de wijde omgeving naar de stad om de veroordeelde naar het schavot te zien leiden, waar het zwaard een einde aan het leven van de ongelukkige maakte. En dan waren er verder de ophanging en de wurging, de brandstapel, de verdrinking en het levend begraven van de veroordeelde.

Elke stad had haar galgenveld — in Gorinchem was het de Galgenwaard, de Middelwaard in de rivier vóór de stad gelegen. Op een van de oudste kaarten van Gorinchem, in 1553 door de landmeter Pieter Sluyter in opdracht van de Rekenkamer van Holland getekend, ziet men die Galgenwaard duidelijk aangeduid met galgen en raden. Op een andere kaart, in 1629 door Hendrik Hondius in Amsterdam uitgegeven, ziet men diezelfde Middelwaard midden in de rivier vóór de stad liggen en de aanduiding op de kaart luidt: „t Gerecht”. Later wordt er in Gorinchem ook nog gesproken van een Galgbolwerk, ook wel Revolutiebolwerk, voordien Roeienborch genoemd. Het is het tegenwoordige bastion XI. Of op dit bolwerk later ook de galg

heeft gestaan is mij niet bekend, maar onwaarschijnlijk is het bepaald niet.

Nu was zo'n galgenveld niet erg opwekkend om te zien — daar hingen de lijken der gehangenen en de hoofden der onthalsden stak men op hoge palen. Ook zag men er de geëxecuteerden op raden gebonden, alles als afschrikwekkend voorbeeld voor een ieder. Wij kennen menige afbeelding van vroeger met een stadssilhouet, waarop de gehangen lijken, de ontzielde lichamen op raden of de afgekapte hoofden op palen te zien zijn, overigens weinig uitnodigend — voor onze begrippen althans — om de stad te betreden. Op allerlei afbeeldingen en schilderijen zag ik een veelheid van vormen in galg, kruis en rad en het is frappant hoe ver de vindingrijkheid en de gruwelijkheid gingen.

Bekijk eens die tekening van Pieter Bruegel (1559), waarop hij Justitia — Het Gerecht uitbeeldt, met de veroordeling en de pijniging van misdadigers, verschillende vormen van bestraffing en het ter dood brengen. De bekentenis wordt er als het ware uitgeperst, men giet een verdachte vol met water tot hij barst, men trekt de duimschroeven aan, een veroordeelde knielt met een kruis in de hand en de scherprechter



Op deze kaart van Balthasar Florisz. van Berkckenrode (uitgave Hendrik Hondius, Amsterdam 1629) ziet men de Galgenwaard in de rivier vóór Gorcum aangeduid als „t Gerecht”.

staat met het zwaard klaar om zijn vonnis te voltrekken. Een ander is vastgebonden aan een paal en wordt met roeden geselsd, een volgende ongelukkige is met handen en voeten bij elkaar gebonden opgetrokken aan een touw en men laat hem dan weer omhoog, dan weer omlaag gaan. In de verte staat iemand temidden van de vlammen op de brandstapel, gehangen ziet men aan de galg en op raden en aan een kruis boeten weer anderen hun schuld. En..... het volk is gekomen om toch maar niets van dit alles te missen.

—o—

Leest u eens een „gloedvolle” beschrijving van zo’n berechting in onze naaste omgeving, n.l. in Vianen, waarin gesproken wordt over „de meesters in de rechten, die eens gezeteld hebben op de eerste verdieping van het aloude Viaanse stadhuis, zodat ze gemakkelijk het hoog opgetrokken schavot konden betreden over een vanuit het venster naar het executietoneel lopend vlondertje, teneinde het vonnis aan de schare in de Voorstraat voor te lezen, terwijl de schutters de wacht betrokken rond de eikenhouten palen, waarop het schavot rustte. Het moet een indrukwekkend gezicht geweest zijn, als de menigte een ter dood veroordeelde zag hangen aan een galg, die, opgesteld op zo’n hoog schavot, zelf ook nog weer een eind de lucht in reikte, zodat de gevonniste boven de daken van de huizen hing”.³⁴⁾

En om nog even in Vianen te blijven: In 1712 was de weduwe Agatha de Bruin aan de Langedijk beroofd en gruwelijk vermoord. De twee daders zaten gevangen in de Lekpoort en de Landpoort. Op 23 november 1712 werd in de Voorstraat het vonnis door de beul Herman Voges voltrokken. Hij deed de eerste misdadiger, Salomon Sanders, de strop om en daarna kwam de tweede, Elias de Haas, aan de beurt. Deze werd op een rad gelegd en eerst half gewurgd, vervolgens radbraakte hij het slachtoffer met een ijzeren staaf en tenslotte bracht hij met een ijzeren hamer de genadeslag toe. En dat gebeurde in Vianen.³⁵⁾

—o—

Voordat het vonnis werd geveeld, werden dikwijls nog allerlei wreedheden bedreven; ledematen werden afgehakt, met gloeiende ijzers bewerkte men het lichaam van de veroordeelde en één der Amsterdamse Justitieboeken³⁶⁾ vermeldt:

„De borst werd hen levende openge-sneden; het hart daaruit gehaald en hen in het aangezicht gesmeten; daarna werden ze onthoofd en gevierendeeld; wordende de hoofden op staken op de stadspoorten gesteld, en de delen daarbuiten gehangen”.

Doodslag werd zwaar gestraft: wie zijn vader doodde moest geradbraakt worden en werd aan de staart van een paard naar het executieterrein gesleept. Wie zijn moeder vermoordde, werd met een aap, een hond, een haan en een slang in één zak genaaid en verdronken.³⁷⁾

Bekend in de middeleeuwen was het z.g. vierendelen, dat meestal pas na de terechtstelling werd uitgevoerd, maar ook als de eigenlijke executie kon gelden: aan elk van de vier ledematen van de veroordeelde werd een paard vastgemaakt en dan werden de dieren in vier richtingen uiteen gedreven, waardoor het slachtoffer uit elkaar werd gerukt.³⁸⁾

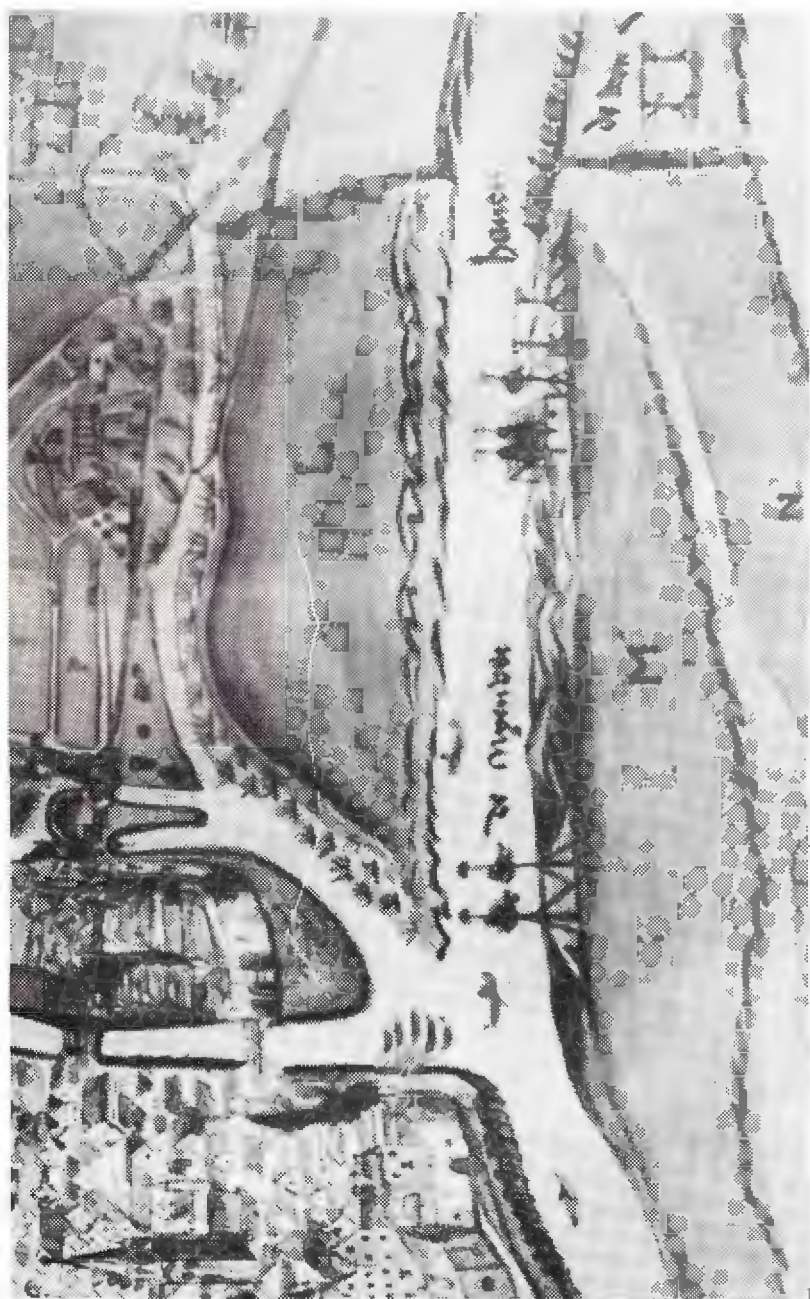
Te Brussel werd in 1694 een zekere Delguerre ter dood gebracht, omdat hij een vierdubbele roofmoord had gepleegd. Nauwkeurig werd beschreven hoe de misdadiger gestraft zou worden: hij zal met tot gloeiens toe verhitte tangen aan de borst genepen worden, daarna levend geradbraakt, dan de rechterhand afgekapt „ende den cop afghesneden” met een groot mes, bovendien het ingewand uitgehaald en in het vuur gesmeten en verbrand, en het lijf in vier stukken gereten en aan diverse poorten van de stad een deel gehangen, „den cop” ook op een paal gestoken met het mes waarmee hij de moordertij heeft begaan, daaraan gebonden „tot eeuwige memorie ende exempel”.³⁹⁾

Om nog maar een fraai staaltje van de uitgebreidheid en veelsoortigheid van de straf te geven:

In 1633 werd over de bandiet Nicolaes Caron dit vonnis geveeld: „verklaren u, Nicolaes Caron, gesleept te worden tot plaetse patibulaire (het galgenveld) en aldaar op een schavot, dat tot dat einde gesteld is, geradbraakt te worden in acht plaats, en voorts uw lichaam met buspoeder op het hart met een wip opgetrokken en neergelaten te worden in het vuur om verbrand te worden soo dat er de doot naer volgt; en dit gedaan, het dood lijf gelegd te worden op een rad”.⁴⁰⁾

—o—

En dan was er het levend begraven, men werd dan „mitter cule geregt” of „leevende in de aarde gedolven”. Zo’n geval van levend begraven zou aldus de Kroniek van Hoornaar in 1522 in



Op deze kaart van de landmeter Pieter Sluyter (16e eeuw) ziet men op de voorgrond duidelijk de Middelwaard in de rivier vóór de stad Gorinchem, met daarop galgen en raden.

Gorinchem hebben plaats gevonden.

Het slachtoffer was volgens het verhaal geen boosaardige vrouw, maar een vrouw die het nieuwe geloof aanhing en haar ketterij niet wilde afzweren. Om der wille van het geloof zijn immers velen ter dood gebracht, helaas.

Op 31 augustus 1568 in Gorinchem Hans Jansz. van Maeseyck en Barend Rutgersz., aanhangers van de nieuwe leer. Hun vonnis werd met het zwaard op de Grote Markt voltrokken. Vier jaar later deden de Geuzen hetzelfde. Dirk Bommer en Konink, twee verdedigers van het kasteel De Blauwe Toren werden eveneens op de Grote Markt ter dood gebracht, n.l. op 30 juni 1572. De zoon van Bommer, die ook klaar stond om ten offer te vallen, ontkwam aan het vonnis, want hij werd op de plaats der terechtstelling door een meisje ten huwelijk gevraagd en volgens het gebruik van die tijd spaarde dat zijn leven. In plaats van het zwaard kreeg hij

dus de opofferende liefde van een vrouw. Geen kwade ruil.

Werden aanvankelijk de vonnissen allemaal op de Grote Markt in Gorinchem voltrokken, in 1578 werd de galg van het Mercktveld overgebracht naar de Waard buiten de Burchtpoort, de Galgenwaard, waarover hiervoor reeds werd gesproken. Op 15 maart 1795 werd bevolen dat de oude barbaarse overblijfselen als galgen, raden en gelspalen weggenomen moesten worden. Dat wil niet zeggen, dat er in ons land geen doodvonnissen meer werden geveeld, maar in Gorinchem is mij na die datum geen geval bekend.

Wel noem ik nog even die boer, die in 1672 bij de komst van de Fransen verraad voor de vijand pleegde. Hij werd in Gorinchem gevierendeeld en de stukken van zijn lijk werden buiten de stad op hoge staken ten toon gehangen. Zo wist men wat het betekende verraad te plegen.

De beul deed zijn lugubere werk

Ja, het is allemaal wel luguber, maar het past in het beeld, dat ik u wil geven van de berechting van boze mannen en kwade vrouwen, en ook van hen die helaas ten onrechte in de ogen van de vellers van het oordeel als zodanig werden gekwalificeerd.

Wij hebben het nog niet wat uitvoeriger over de beul gehad, als de belangrijke man in deze menselijke drama's en daarom wil ik dat heerschappij eerst ten tonele voeren. De beul was in vroeger eeuwen een belangwekkend mens en in het laatste kwart der zeventiende eeuw werden er in Amsterdam nog niet minder dan 209 doodvonnissen voltrokken.

De „Naamlijst van alle personen die binnen Amsterdam sedert 1693 tot 1774 door scherprechtershanden zijn ter dood gebracht”, bevat over die 81 jaar niet minder dan 341 namen. Een lijst, die de boosheid illustreert, maar ook al het menselijke leed, dat hiermee te maken had. Er waren mannen en vrouwen bij, jeugdigen en ouderen.

De veertienjarige Adriaan Maurits van der Velde werd in 1728 „over het opbreken van schepen” tot ophanging veroordeeld. Hij werd gehangen „binnen en buiten”, d.w.z. dat het vonnis binnen Amsterdam werd voltrokken en het lijk daarna naar het galgenveld aan de Volewijk werd vervoerd en daar werd opgehangen.

Vier jaar vroeger was het doodvonnis voltrokken aan een eveneens veertienjarige jongen, Barend de Jong, „nog tener van gewas”. Hem werd „op het Galgenveld het hoofd afgekap”, het lichaam aldaar op een rad en het hoofd op een pen geplaatst. Maar ook heel oude mensen ontkwamen niet aan de voltrekking van het doodvonnis. In 1742 werd „gejustificeert” Frederik van Hargen, die maar liefst 85 jaar oud was. Deze Van Hargen was in militaire dienst kapitein en ingenieur geweest. Hij had in een tuin buiten de Utrechtse poort een zekere Hellendaal, een profiteur, vermoord.

Hij had het lichaam van het slachtoffer in stukken gehouwen en de stukken op diverse plaatsen in de Amstel gegooid. Zo'n ouwetje toch. Hij ontkwam zijn straf niet en werd „levendig geradbraakt”. ⁴¹⁾

—o—

Onderschat de beul niet — hij was een officiële overheidsdienaar: „Mees-ter van den Scherpen Zwaarde in Hol-

land en West-Friesland, resideerende te Haarlem”. Hij oefende ook meermalen in Gorinchem zijn vak uit en kwam vanuit Haarlem naar hier om zijn werk te doen.

U heeft er zeer waarschijnlijk geen idee van, hoe zo'n beulszwaard er uit zag. Kijk eens in het Amsterdamse Rijksmuseum, daar heeft men het zwaard, waarmee Johan van Oldenbarnevelt in 1619 op het Binnenhof te 's Gravenhage werd onthoofd. Een knaap van een zwaard, waarnaar u met eerbied en afgrijzen zult kijken.

Om u een beeld te geven van de taak van de beul volgt hier een beschrijving van zijn werk door de rechtsgeleerde Joost de Damhoudere in de 16e eeuw: „Den hangman doet syn executiën met den vyere (het vuur), swaerde, putte (levend begraven), quartieringhe (vierendelen), rad (radbraken), spriete (vork), galghe, slepinghe, nypinghe, afsnydinghe, kortooren (oren afsnijden), doorstekinghe, uytooginghe (ogen uitsteken), geesselinghe, schatteringhe (te schande stellen). ⁴²⁾

Wilt u een indruk van het loon dat de beul verdiende? Dr. Anne H. Mulder heeft het uit de door de beul nagelaten boekhouding: „Daar staat het voor alle geslachten opgetekend, dat hij zes gulden verdiende wanneer er één werd „onthalst”, met zes gulden „voor 't zwaart en den doek” en „drie gulden voor 't kisten”. Eveneens zes gulden kreeg hij wanneer er één werd gewurgd, die kon zich voor drie gulden laten kisten, maar als het lijk moest „afgenoomen en buyten gebragt” staat er prompt negen gulden genoteerd. Radbraken bracht meer in 't laatste, lees — gelooft bijna uw ogen niet: „1 geradbraakt, 9 slaage, à f 3,— yder slag”. Dat leverde dus zeven en twintig gulden schoon. En geselen was een nog voordeliger bedrijf, dat ging in 't groot; vier en twintig tegelijk à drie gulden het stuk”. ⁴³⁾

En wat er te Brugge aan de beul werd betaald? Dertig stuivers voor levend verbranden, onthoofden met het zwaard, versmachting in de aarde, „fryinghe” of zieden in olie en hangen aan de galg — tien stuivers voor verscheuring met paarden, nijping, afkapping van vuist, duim, of een ander lidmaat, doorsteken van de tong, uitrukken van het oog, brandmerken op wang of rug, geseling. ⁴⁴⁾

De kleding en het andere bezit van de slachtoffers kwamen de beul toe en hij dreef handel in allerlei voorwerpen

die met zijn macaber bedrijf in verband stonden en waaraan het volk magische kracht toeschreef: „Spijkers van de galg, stukjes hout en touw waren zeer gewild. Van groter waarde nog waren druppels mensenbloed en -vet, afgesneden handen, vingers en tenen. Zo'n lid in de voedertrog gelegd, bewerkte dat het vee gedijde en bewaard bleef tegen onheil. Het bloed van de geëxecuteerde was een middel tegen epilepsie of vallende ziekte". 45).

Het is allemaal haast niet te geloven, de haren rijzen te berge en je vraagt je af wat je er van moet geloven als je leest, dat „in Gorkum mensenvet der gehangenen op de markt werd verkocht met de naam van de pater (één van de Gorcumse martelaren) er bij genoemd; men achtte zulk een reliqui-achtig overblijfsel van gehangenen een middel voor ongeneeslijke kwalen: het is feitelijk een soort kannibalisme". 46).

Handers noemt nog andere taken van de beul: toezicht houden over de stoven, de gelegenheden waar gebaad werd en die doorgaans oorden van losbandigheid en ontucht waren. Voorts ophangen, doden en villen van zwerende honden. 47).

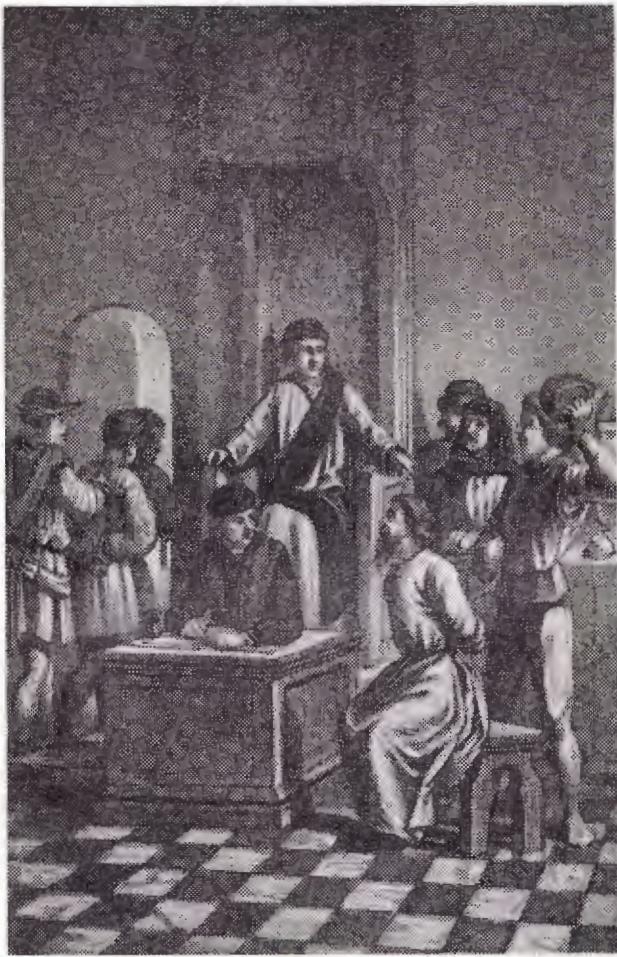
Hij noemt het beulsberoep zeer lucratief en men zag het gaarne in de familie blijven — het was meermalen erfelijk van vader op zoon en zo regeerde te Parijs het geslacht Sanson

gedurende zes generaties over de executies, van 1648 tot 1842. 48).

Bij de wet van 17 september 1870 werd de doodstraf afgeschaft, maar er werd toch niet veel gebruik meer van gemaakt, want de laatste doodstraf werd te Maastricht op 31 oktober 1860 voltrokken. De laatste Nederlandse beul was Dirk Jansen, die door zijn tijdgenoten een zachtmoedige, vriendelijke man werd genoemd en die, toen in 1870 de lijfstraffen werden afgeschaft, rentenierde en met zijn vrouw in de buurt van Arnhem woonde als: scherp-rechter in ruste! Het laatste doodvonnis had hij zoals wij zagen in 1860 in Maastricht voltrokken: in de halve eeuw daarvoor werden er in ons land van de 423 uitgesproken doodvonnissen slechts 101 uitgevoerd, dus er werd niet zoveel gebruik meer van gemaakt; bij de overige had de koning steeds gebruik gemaakt van zijn recht om gratie te verlenen. 49).



Een volgende keer vertel ik u wat over de regels die in Gorinchem in de 18e eeuw nog golden voor de executie en over het vonnis dat men zelfs nog over doden velde, waarvan voor Gorinchem een tweetal gevallen bekend is, n.l. in 1666 en 1760, het zgn. posthume executeren. U ziet het, men ging wel ver, zelfs tot na de dood toe.



Een rechtzitting

Een gestikte dief werd in Gorinchem ook nog opgehangen

Uit de achttiende eeuw bestaan nog de regels, die in Gorinchem voor een executie golden. Men kan ze vinden in het „Reglement op de executiën van crimineele vonnissen”, vastgesteld in 1737 en in 1777 herdrukt te Gorinchem bij Cornelis Goetzee, de stadsdrukker, die ook de Gorcumse bijbel had uitgegeven. Van Goch ⁵⁰⁾ geeft er een uitvoerig verhaal over, waaruit wij kunnen samenvatten:

Een crimineel vonnis betekende een veroordeling ter dood of het toepassen van een straf aan den lijve. Voor het vonnis werd meestal genomen een dinsdag of vrijdag en wel 's morgens om elf uur.

Zodra de dag was bepaald, gaf de Drossaard daarvan kennis aan de hoofdofficier te Haarlem, met het verzoek om de scherprechter der Graaflijkheid te bevelen het vonnis te voltrekken.

De tweede dag vóór de executie werd de veroordeelde aanzegging gedaan van het vonnis door Drossaard en Schepenen, geassisteerd door één der predikanten.

In het nagebed der publieke godsdienstoefeningen werd voor de veroordeelde gebeden, opdat hem gegeven zoude worden berouw, boetvaardigheid en genade.

Op de dag der executie werden verscheidene voorzorgsmaatregelen genomen, er waren 's heren dienaars aanwezig voor de veiligheid. Om tien uur werd de stadhuisklok geluid, evenzo om half elf en om elf uur. De commandant van het garnizoen had op de Groenmarkt achter het stadhuis zijn manschappen doen aantreden.

Ook bij de gevangenis werden troepen geposteed, terwijl deze de veroordeelde moesten begeleiden naar het stadhuis. Er waren vaste regels voor de volgorde in de stoet. De veroordeelde liep daarbij gekluisterd aan één van 's heren dienaars. Was de veroordeelde de dood schuldig, dan liepen rechts en links van hem een predikant en een krankenbezoeker.

Het schavot stond midden op de Grote Markt vóór het stadhuis — rond de markt stonden overal manschappen opgesteld, om alle wagens, rijtuigen en paarden van de Grote Markt te weren. Om het schavot werd een kring getrokken om het opdringen van het volk te verhinderen.

De ganse dag werden de Hoofdwacht,

de poorten der stad en alle posten die gewoonlijk daarvoor in aanmerking kwamen, bezet. De poorten der stad werden om half elf gesloten en bleven dicht tot twee uur.

Als om elf uur voor de derde maal de stadhuisklok had geklept, werd de gevonniste voor de vierschaar gebracht, het vonnis werd voorgelezen en de veroordeelde moest het schavot betreden.

Betrof het een lijfstraf, dan werd de gevonniste na afloop teruggebracht naar de gevangenis. Volgde er op het vonnis verbanning, dan moest de gevonniste om twee uur de stad verlaten en zwierf hij als banneling rond.

Tot zover dit verhaal over de executie, wij besparen u de plechtigheid op het schavot, u heeft al veel moeten meemaken en er komt nog meer.

De gevangenen werden aanvankelijk in de stadspoorten en later in het kasteel aan de Merwede opgesloten. In 1589 kreeg Gorinchem in de Krijtstraat een Gevangendoor met cipiershuis. Men richtte hiertoe het „huis met de trappen” in, dat stond op het tegenwoordige kruispunt Boerenstraat-Hoge Torenstraat-Krijtstraat. De Hoge Torenstraat bestond nog niet. Dit huis van de Bourgondische edelman Kannevan, waar ook de Gorcumse pastoor had gewoond, leende zich met zijn kelders goed als gevangenhuis. In 1650 werd een nieuwe Gevangendoor gebouwd aan de oostzijde van de toenmalige Krijtstraat, de tegenwoordige Boerenstraat op de noordoek van de Zusterstraat waar nu de timmerwinkel van de fa. Verheul is. ⁵¹⁾

—o—

Zelfs aan de doden moest recht worden gedaan. Anne H. Mulder ⁵²⁾ spreekt over het „posthume onthoofden”, wat juridisch niet geheel in de haak was, maar tegemoet kwam aan het primitieve volksgevoel. Wanneer een mens zich zelfmoord had, was hij niet eens waard om als fatsoenlijk lijk naar de galg te worden gereden, maar werd hij met een paard naar het terrein der executie gesleept; en als de zelfmoord binnen een gewoon huis was geschied, dan werd het dode lichaam met touwen uit dat huis getrokken en wel door een gat, dat men dwars door de dorpel groef, omdat een dergelijk individu onwaardig geoordeeld werd om over de dorpel gedragen te worden.

Dat posthume executeren waarover Anne Mulder het heeft, werd ook in Gorinchem toegepast. In 1666 werd een dief, die in de Gevangenpoort in de Boerenstraat brand had gesticht en daarbij gestikt was, na zijn dood opgehangen aan de galg op de Waard. Volgens de thesauriersrekening van 1666 werd aan „Olt Jansen, voor dat hij den dief die in den gevangenhuyse alhier door brandstichting gestickt was, met zijn schuit over aan den weert (de Galgenwaard) heeft gebracht om aldaar in de mick (gaffelvormige staak) gehangen te worden, betaald de som van 4 carolusguldens”. 53).

Een dergelijk vonnis werd in 1760 door het gerecht in Gorinchem geveld. 54).

In de nacht van zondag op maandag 16-17 december 1759, was namelijk ingebroken bij Adriaan van der Giessen, die even buiten de Waterpoort, aan de „Hoogendijk” woonde.

Wakker geworden door gerucht in de stal, was van der Giessen opgestaan en naar de stal gegaan. Doch eer hij zich kon vergewissen van wat er gaande was, werd hij overvallen door vier hem onbekende mannen.

Een hunner had de vrouw van Van der Giessen, die intussen ook toegeschoten was, op de grond geworpen, haar een doek voor de mond gebonden en haar gevraagd of ze veel geld in huis had.

Intussen was Van der Giessen zelf in worsteling geraakt met de drie in-



Een geseling

brekers, van welke hij er één had horen zeggen: „schiet hem dood”.

Doch het mocht hem gelukken, al worstelend, bij de staldeur te komen, die open stond en al schreeuwende de dijk op te lopen en daar om hulp te vragen bij de bureu.

Met assistentie terugkomend, ontmoette Van der Giessen op de dijk zijn vrouw, die eveneens had weten te ont-komen, doch deerlijk gehavend en nog gedeeltelijk gebonden was met een touw.

Teruggekomen in de stal vond men daar een der inbrekers dood; naast hem lag een mes, dat niet aan Van der Gies-sen toebehoorde, evenmin als een el-ders in de stal gevonden geladen pi-stool en een koutijzer (ploegmes).

De andere drie inbrekers waren ont-snapt en hadden wellicht hun vierde medeplichtige, om welke reden dan ook, vermoord.

Het lijk van de verslagene werd ge-bracht op de gevangenpoort en daar men de verslagene, op grond der ge-constateerde feiten, beschouwde als een „huisbreker, publieke geweldenaar en dief”, die getracht had Van der Gies-sen en zijn vrouw het leven te benemen, en die, ware hij levend gevangen, met de dood gestraft en aan de galg gehan-gen zou zijn, oordeelde men dat deze straf thans aan het dode lichaam be-hoorde voltrokken te worden.

De stadhouders des drossaards richtte zich daarom tot de schepenen met het verzoek om „consent en autorisatie om meergemelde doode lichaam te mo-gen laten transporteren van de poort naar de galg buiten deze stad en aldaar door een scherprechter met één been aan de galg te worden gehangen”,

welk verzoek door schepenen werd ingewilligd.

Bedelaars kwamen in Gorinchem in „Den Beyeardt”

Als wij spreken over onze „gouden eeuw”, dan maken wij meestal de fout om deze tijd te beoordeelen naar de uiterlijkheid van de gegoede koopmans-families die door hun zaken met de tropen inderdaad een gouden tijd mee-maakten. Wij letten dan op de fraaie patriciërswohnungen die zij b.v. aan de Amsterdamse grachten bouwden en nog vandaag leggen deze koopmans-paleizen verantwoording af van die tijd van welvaart. Maar men vergete bij dit alles de armoede niet. In de tijd van Frederik Hendrik werd te Amsterdam 1/7 der bevolking bedeed, in Leiden zelfs 1/3 en de weeshuizen, arm-huizen, gasthuizen en werkhuizen wa-ren niet berekend op de toegenomen stadsbevolking. ⁵⁵). „De ellende is werkelijk onbeschrijflijk geweest”. ⁵⁶).

—o—

Het bedelen was in vroeger eeuwen een enorm kwaad en het krioelde van bedelaars en schoolers, die ook allerlei gebreken simuleerden. ⁵⁷). Een merk-waardig licht hierop werpt een teke-ning van Pieter van der Heyden naar een gravure van Jeroen Bosch, waarop talrijke bedelaars en kreupelen voor-komen met allerlei vormen van kruk-ken, e.d. Bedelaars werden gevangen genomen en gestraft en het opjagen van dit volk werkte bepaald geen so-ciale revalidatie in de hand. Het euvel was intussen groot. De wegen waren „vol met allerlei volk, dat door de hechte gemeenschappen der steden uit-gesloten was, dat gedwongen was van plaats naar plaats te trekken en ner-gens lang werd geduld. Hier waren nog wel arme pelgrims bij en studen-ten, kleine kooplui en handwerkslieden; maar het merendeel was van twijfel-achtig allooi: kwakzalvers, vagebon-den, kermisvolk, berooide boeren, afge-dankte soldaten, verbannen misdadi-gers. Deze bonte menigte vulde de heerwegen en trok rusteloos door het land. In de dorpen gingen deuren en luiken dicht en werden de kippen in de schuren gejaagd als zij langs kwamen. In de steden werd de oude traditie van het gasthuis omgezet in het onderko-men in de „bayerd”. Op deze plaats, nog eeuwen lang met het gasthuis ver-bonden, werd al het zwerfend volk ’s avonds verzameld; ze moesten zich naakt uitkleden en kregen ’s ochtends hun kleren niet terug dan nadat was

nagegaan, of er ook iets aan de inven-taris ontbrak. Soms mocht men één nacht blijven; soms echter drie nach-ten”. ⁵⁸).

In Amsterdam waren dit het Rasp-huis voor de mannen (men moest Bra-ziliaans hout raspen) en het Spinhuis voor de vrouwen. Hier werden de a-socialen ondergebracht en deze huizen hielden het midden tussen een gevan-genis en een opvoedingsgesticht. Hard-nekkigen werden in een kelder opge-sloten die door een buis langzaam vol liep met water; om aan de verdrin-kingsdood te ontsnappen moest de ge-vangene zonder ophouden pompen: een manier om tot werken te dwingen. ⁵⁹).

In Gorinchem vonden wij „den bey-aerdt” van het Gasthuis in de Gast-huisstraat aan de zuidzijde tussen de Tinnegietersteeg en de Gasthuisgang. Krachtens resolutie van de Vroedschap van 29 juni 1586 werden zieke soldaten overgebracht in den Beyeardt als onder-deel van het Gasthuis, waarvan de naam later voortleefde in het betref-fende huis aan de Gasthuisstraat. ⁶⁰).

Natuurlijk gaf dit bedelend volk de overheid vele zorgen en bij herhaling vindt men dan ook stukken, die hier op wijzen. Zo werd op 8 juli 1644 bij resolutie van de Vroedschap van Go-rinchem besloten, dat „de man in de crab (een huis op de hoek Molenstraat-Krabsteeg) bij provisie noch in de stad sal mogen blijven mits dat hij geen bedelaars sal logeeren of eenig carot houden”.

Volgens de rekening van het Cosmas en Damianusgild van 15 december 1675 vonden landlopers onderdak in het huis „het molenijzer” aan de oostzijde van de Kruisstraat, een logement van „Vaer Tijes”.

Landloperij werd als een zwaar ver-grijp tegen de maatschappelijke orde beschouwd, hetgeen o.a. blijkt uit een artikel van A. G. de Groot over „Be-delende Britten in Holland”. ⁶¹). Uit de Criminele Rolle van het baljuw-schap Strien blijkt dat zware straffen werden uitgedeeld, bedelaars werden opgesloten en berecht, zelfs gebrand-merkt of op een andere zware wijze gestraft. Het is merkwaardig hoeveel buitenlanders vooral in de 17e eeuw op het Hollandse platteland rondzwierven, waaronder een groot aantal Britten. In 1634 had de Hoge Vierschaar van Strien een drietal Engelsen te vonnis-



De ingang van het tehuis voor landlopers en bedelaars

sen, die gedrieën waren gaan bedelen „langs der goede luyden deuren”. Even merkwaardig is, dat in 1653, dus midden in de eerste oorlog met Engeland, in Holland nog Engelse bedelaars werden aangetroffen. Onder hen die in de rechterlijke archieven genoemd worden treffen wij aan Wiljem Grin, oud 40 jaar, geboren te Donkester (Doncaster?) in Engeland, een opperman, wiens vrouw en kind in Gorkum woonden en dan ook nog Rebecca Frans, oud 42 jaar, een speldenmaakster, die verklaarde een eerbare vrouw te zijn, die gedurende enige tijd bij een zieke vrouw te Sleeuwijk had geholpen.

—o—

Wat een toestanden. Het is begrijpelijk dat ook op het terrein van de zeden allerlei uitwassen voorkwamen. De overspelige vrouw stond aan een groot gevaar bloot als zij op heterdaad — „metter verscher daad van de crimen” — werd betrapt. Ze was dan vogelvrij en ze kon door haar man of door haar vertoornde vader straffeloos worden gedood. ⁶²⁾.

Te Ieper was de gradering van de straffen als volgt: bij echtbreuk door twee gehuwden, de eerste maal een boete van 60 pond parisis, de tweede maal 120 parisis, de derde maal de galg voor de man en de levend-begraving voor de vrouw. ⁶³⁾.

Op vrouwenverkrachting, op bloedschande, op tegennatuurlijke ontucht stond de doodstraf, en er stond ook een stevige straf op concubinaat. Onzedelijkheid werd streng getuchtigd! Maar de Dienaren van de Schout hadden te allen tijde de vrijheid op bepaalde plaatsen bordeel te houden. ⁶⁴⁾.

De zgn. „kwade herberg” was ook al een voortdurende zorg voor het plaatselijk bestuur en wij zien dit euvel in vele steden optreden. ⁶⁵⁾. Ook in Gorinchem, waar het gaat over een dergelijk huis op de Kortendijk ⁶⁶⁾. In 1517:

„Overgedragen bij den Heer en den gerechte, voirt alle diegene die quade en oneerlijke herberge houden, waar manswiven off wijffmans bij malcanderen gevonden worden leggende, te weten Blau Lijs, die weert in Vlaenderen en Lijsbet Orboms ende voirt

diergelijken die alsulcke herberge houden ende van alsulcken leven sijn en in onechten sitten, die sullen tusschen dit en manendaghe naestcomende dien dach al mitterwoin trecken bij die Corenbrugh te weten over die brug, op die boete van drie leeuwen”.

U ziet het, dit contact werd niet toegestaan en mogelijk kunnen wij er in vinden, dat de overheid een plaats aanwees waar dergelijke mensen moesten gaan wonen, zoals wij b.v. ook overal in de Vogelensang (die ook Gorcum kende op de Appeldijk, een steeg die nu weer de Vogelensancksteeg heet) de lichte vrouwen vinden.

En nu komt nog even Cae van Gorcum ten tonele, waarmee Anne H. Mulder u laat kennismaken in haar relaas over de lijfstraffelijke registers van Amsterdam. ⁶⁷⁾.

„Ge leest van Ernst Rip van Keulen,

die z'n bijzit, Cae van Gorcum — het leven is toch nog altijd de beste auteur en geeft z'n personagiën de meest rake namen — op de vliering (weet ge een meesterlijker encscenering te verzinnen?) heeft vermoord. Soldaat was hij, met een degen op zij, een driftkop, die er na een kleine woordentwist op los had geslagen, totdat hij had bespeurd en vernomen — (en wat nu volgt verbeteret Speenhoff in z'n beste liedjes niet) — totdat hij had bespeurd en vernomen „dat zij, Cae, niet meer sprack”.

Zo verging het deze Gorcumse Cae in het bonte leven van het verleden.

—o—

Overigens vindt men in de oude rechtsarchieven talrijke gevallen van messentrekkerij en bij allerlei feesten



Bedeling van bedelaars en ongelukkigen

zat het mes los in de schede. Op het platteland bestond nog lang een gruwelijke gewoonte, op grond van het oude zogenaamde knijfrecht, het recht om messen te dragen en anderen daarmee te mogen uitdagen. ⁶⁸⁾ Dit zgn. „beksnijden” kwam nog heel lang voor: men hing voor de herbergen een mes uit of men stak er een in het hout. Raakte men dit mes aan of keek men er zelfs maar naar, dan moest er gevochten worden. En er zijn heel wat „japen” op deze wijze toegediend en hoe meer jenever er in de man was, hoe heter er het kon toegaan.

Het ophangen van het mes blijkt al in de 15e eeuw voorgekomen te zijn en het werd toen in de geest van die tijd niet bij keuren verboden. ⁶⁹⁾ Schotel citeert uit Halmael's Chrispijn bedrieger enkele regels, die boekdelen spreken:

„Die kwaat van Neeltje spreek,
'k zal het niet lijen.
Al was het onze dominé,
'k zou riemen uit syn muyl snijen”.

En hij laat Lichte Wieger zeggen:

„Ick sny jou in elcken koon
een kruys’.

—o—

U ziet het, de messen zaten los en in heel wat oude geschriften kan men over die beksnijderij lezen. Maar genoeg er over, een volgende keer gaan wij de misdaad in boek en straatlied bekijken, zij het dan ook, dat wij maar een kleine greep doen, want ook op dit terrein is er een onuitputtelijke litteratuur.

Moordenaarsbende opereerde ook rond Gorinchem

Merkwaardig is welk een uitgebreide litteratuur er te vinden is over de boze mannen en de kwade vrouwen die in onze geschiedenis opduiken. Schavuitenboeken werden gretig gelezen — zij bieden immers een brok avontuur en een grote dosis spanning, zij brengen de gewone mens in aanraking met de „romantiek” van het zwerversleven en leiden hem vanuit zijn dagelijkse bestaanje een andere wereld binnen, ook al is het dan de wereld van het kwade.

Laat ik u uit die oude schavuitenboeken slechts één figuur voorstellen: Nicolaas Heinsius. Zijn vader was een geleerde en diplomaat, levend in de zeventiende eeuw.

Zijn moeder? Een Zweedse van bepaald niet onbesproken gedrag, waarom Heinsius haar ook niet trouwde. De jonge Heinsius bleek het verstand van zijn vader te hebben en op zijn 21ste jaar was hij al doctor in de medicijnen. Hij hield echter van uitgaan en toen hij op een avond in Den Haag met vrienden aan de rol was, geraakten zij in gevecht met een paar sla-gersknechten, waarvan er één deze ontmoeting met de dood moest bekopen. Nicolaas Heinsius werd van deze daad verdacht en men veroordeelde hem bij verstek tot levenslange verbanning. Dit zou zijn verdere leven bepalen en mogelijk ging toen het bloed van moederszijde meer spreken.

Hij zwierf nagenoeg twintig jaar door Europa, werd in Rome lijf-arts van koningin Christina van Zweden later van de Keurvorst van Brandenburg. Niet altijd echter diende hij de medische wetenschap, hij vertaalde ook Franse romannetjes en fabriceerde wonderpillen welke beroemd waren. Zijn leven was een aaneenschakeling van avontuur, maar in 1695 is hij toch weer in ons land, waar hij een toevlucht zocht in de vrijplaats Culemborg, waarheen heel wat bankroetiers en misdadigers uitweken. Hier schreef hij zijn avonturiersroman, die een dankbaar lezerspubliek had, want van 1695 tot 1756 verschenen er acht drukken van, onderschat dat niet.

Maar er verscheen van zijn boek toch ook nog een negende druk, n.l. in 1955 in een bewerking van C. J. Kelk.⁷⁰⁾

Het schijnt dat Nicolaas Heinsius later in die andere vrijplaats in onze contreien, Vianen, is gestorven.

Dikwijls heel uitvoerig worden de schelmstukken van allerlei avonturiers beschreven en het merkwaardige is, dat het vaak kwakzalvers of wonderdokters betrof, zelfs ook lieden, die zich voor doctor in de medicijnen uitgaven, want dat bleek een lucratieve bezigheid te zijn, waarbij men speculeerde op de goedgelovigheid van het mensdom. Onder hen speelde een zekere Kamerling een belangrijke rol en in een 18e eeuwse boekje wordt de leefwijze van dit heerschap uitvoerig besproken. Ik vertel er u maar weinig van, ik vermeld slechts wat er op het titelblad van het werkje te lezen staat. Dat was op zichzelf al een heel verhaal. Het heet: *De SCHIJNDEUGD op het TWEDE SCHAVOT*, of *Waaragtig Verhaal, Hoe Zeeker Geschavotteerden Deug niet en Rasphuis-Boef zich uitgevende onder de verdichte Naam van Johan Cato Kamerling Voor een Docter in de Geneeskunde*. — Door veele schelmsche Bedriegeryen het zo verre gebragt heeft, dat hy met een Jonge Juffrouw van Rang en Mid-delen; zynde een Burgemeesters Dogter, Plegtig in het Huwelyk is getreeden, deeze zyne laatste Rol uitgespeeld zynde door de Justitie der Stad Brouwershaven, ter plaatze daar men gewoon is Exsecurie te doen, zeer strengelyk met Roeden gegeesselt en met het dubbel Zwaard gebrandmerkt op den 15 November 1765. Alles met Mee-debewilliging van de Hooge Overigheid uit de echte stukken en Documenten van den Gerigtshandel bevestigt en ter getrouwe waarschouwing voor alle brave Juffers gegoede jonge Dogters en Kinder-lievende Ouders door den druk gemeen gemaakt.⁷¹⁾

U ziet het, een titel met een lange adem, zoals dat een paar eeuwen geleden heel dikwijls voorkwam. In ieder geval weet men uit die titel al een hele boel en de waarschuwing voor alle brave Juffers en gegoede jonge Dogters zal zeker wel indruk hebben gemaakt.

—o—

Al eerder heb ik u verteld, dat er vroeger heel wat benden door het land reisden, waarvan de leden zich bezig hielden met diefstal en inbraak en er ook dikwijls niet tegen op zagen om

moorden te plegen. Deze terreur was b.v. sterk in de tweede helft van de 18e eeuw en ook Gorinchem met omgeving blijkt dan binnen het „werkgebied” van deze benden te liggen. Ik herinner u aan de overval op Adriaan van der Giessen, die buiten de Waterpoort aan de „Hoogendijk” woonde en in de nacht van 16 op 17 december 1759 met zijn vrouw gelukkig aan deze boze mannen ontkwam, waarbij dan één van hen door zijn trawanten in de stal van Van der Giessen werd gedood. Zijn lichaam werd voor straf later met één been aan de galg buiten de stad gehangen. ⁷²⁾

Aan het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw opereerde er in ons land een bende, die heel wat wandaden op zijn geweten heeft. Dr. J. M. Fuchs ⁷³⁾ vertelt over een criminele familie, waarover recht werd gedaan in 1805. De leider van de troep was Harmen Hendrik Wijnands, een goeie vijftiger, geboren in het Groningse land en van beroep scharenslijper. Hij werd allereerst bijgestaan door Anna Maria Elisabeth Walters, „zeggende te zijn de huisvrouw van Harmen Hendrik Wijnands, oud 54 jaren, geboren in de Pruisische armee in den zevenjarigen oorlog, woonachtig in de Vogelstruisgang op het Franse pad te Amsteldam, van kostwinning een liedjeszangster”. Dan was er bij hun zoon Peter Albert „eenen loper met Nerenburger waren en eenen speelman” en zijn vrouw Elisabeth Josephs, die zich bezig hield met „het verkopen van spelden, naalden, scharen en reukwateren”. Tenslotte wordt dan nog genoemd een kleinzoon van Wijnands, Harmen Hendrikse, oud 17 jaar, „eenen scharenslijper en koffijmolen scherper”.

Een fraai gezelschap, dat leefde van inbraak en moord. „Na een diefstal in de buurt van Gorinchem had de politie Wijnands bijna te pakken: de politiedienaren grepen echter net naast, enkele dagen later werden de twee mannen, die hun plicht wilden doen, vermoord aan de rand van de dijk gevonden”.

Het liep echter slecht af met deze criminele familie, want in 1805 werden er vier ter dood veroordeeld door de Hoge Vierschaar van Rhijnland, terwijl de jongste met roeden werd geselsd en gebrandmerkt met het dubbel gloeiend zwaard en daarna voor zestig jaar werd opgesloten in een tuchthuis.

—o—

Over deze bende en de door de leden

gepleegde misdaden kan men overigens nog meer lezen, o.a. in „Aanspraak van den baljuw van Rhijnland” ⁷⁴⁾. En... er verscheen ook een roerend lied over, dat in 1806 werd gedrukt bij J. Wendel van de Anjeliërsgracht te Amsterdam. ⁷⁵⁾ Deze liederen zijn in de loop der jaren bepaald historische documenten geworden, ook al moet men ze met de gave des onderscheids beoordeelen. Vroeger werden ze gezongen op jaarmarkten en feesten, reizende liedjeszangers trokken er mee door het land en zo brachten zij het nieuws in geuren en kleuren, maar daarover een volgende keer meer.

Wij bepalen ons thans bij dat lied uit 1806, waaraan Dr. J. G. M. Moormann uitgebreid aandacht wijdde. ⁷⁶⁾ Dit lied gaat over Jan H. Himmelgarten, de „geestelijke vader”, of „het verstand” van de bende van Wijnands, die ook het „Zwartjesgoed” wordt genoemd.

Onze Himmelgarten blijkt met meer dan één naam door het leven te gaan, zoals wij vaak bij dit volk zien. Hij noemt zich ook Jan Hanneken, n.l. als hij met de slijperswagen door het land trok. Verkoopt hij zalven en treedt hij als kwakzalver — een blijkbaar geliefd beroep voor allerlei uitvaagsel — op, dan noemt hij zich Jan Hemelvaart. „Himmelgarten was een soort heer, die als „baldoover” optrad. Het baldoveren, uitspioneren van diefstallen, was een bepaald beroep bij de benden”. Een van de 28 coupletten bezingt deze bezigheid van Jan Himmelgarten:

In Holland liep hij rond
Om beesten te genezen
Waar door dat hij terstond,
Bij veel bemind moet wezen,
Maar onder deze schijn
Bespiedde hij op 't Land
Brak 's Nagts met zijn complot
En roofde al wat hij vand.

Deze Himmelgarten kwam ook kwaad aan zijn eindje, er staat ⁷⁷⁾ dat hij „zal worden gebracht op de rechtplaats en aldaar op een kruis gebonden half gewurld en vervolgens nadat hij met den knuppel eenen slag op het hoofd zal hebben ontvangen zijne leden met acht slage gebroken en met eenen slag op de borst ter dood gebragt” zou worden. Ziedaar het einde van een man, die heel wat slechte daden voor de bende van het „Zwartjesgoed” heeft uitgedacht.

Over onze Harmen Hendrik Wijnands en zijn bijzit Anna Maria Walters werd gedicht:

Een man ruim vijftig jaar
 Die langs de Dorpen kruiden
 Met 't slijpen Mes en Schaar
 Bedroog de Boere Luiden
 Die met zijn Bijzit zaam
 En met zijn oudste Zoon
 Onder die slinksche naam,
 Veel boosheid heeft getoond.

Hij had met de anderen heel wat misdaden op zijn geweten, hem werden er 14, waaronder 7 moorden, ten laste gelegd, o.a. op een postiljon:

Een Postillon gerukt
 En uit zijn kar gesmeten
 Wierd in zijn bloed gesmoord
 Aan 't slaap van 't Hoofd gewond
 En met hun aller macht
 Verzopen toen terstond.

Dr. Moormann vermeldt over deze

bende heel wat bijzonderheden. De bende heette „Zwartjesgoed”, „omdat zo wel mans als vrouwen meest Zwart en Bruin zijn geweest en meest van zwarte afkomst”. Himmelparten werd ook wel „Hein de Breuksnijder” genoemd. Er waren verschillende vrouwen bij de bende: Mie de franschman, Bet de leepoog, Bet de bijzit van Peter, Bet de bijzit van Hannes grootoog, Hanna de bijzit van Ayke. U ziet het, aan bijzitten geen gebrek. Alleen is ook maar alleen, zullen ze gedacht hebben. En nu komt onze bende dichter bij Gorinchem:

Bij Gorkum hebben zij
 Een huis vol winkelwaren
 Door Huisbraak, dieverij,
 Beroofd van al het haaren;
 De dienaar van 't Gerecht,
 Vermoord met Kruit en staal,
 Bij Hilversum, een Koets,
 Geplunderd, allemaal.



De man met buikorgeltje. Zijn vrouw zingt het levenslied, dat dikwijls over gruwelijke zaken ging.

In Dr. Moormann's analyse vinden wij ook nog het volgende vermeld:

„De bende reisde, in 1805, met veel vrouwen rond. Een schipper die zij ontmoetten, schijnt door de „bekoorlijkheden” van de dames getroffen te zijn. Hij ging met de troep uit. De schipper had in Bommel met Hanna gedanst. Toen zijn ze gezamenlijk met de schipper overgevaren en de weg naar Gorighem gegaan. Stoevende Hanna met de schipper onderweg, dat François toen met de tree van zijn wagen de schipper van agteren op het hoofd heeft geslagen en dat de overigen de schipper verder hebben vermoord. Het lijk van de schipper werd beroofd en in het water geworpen:

Bij Bommel op hun reis,
Een schipper zij ontmoeten,
Die zij met groote vreugd,
Gezamenlijk begroetten;
Zij hebben deze Man,
Tot Gorkum toe gebracht,

En eind'lijk tot zijn loon,
Vermoord dezelfde nacht.

U ziet het, 't was allemaal niet fraai en men vraagt zich af hoe zo'n bende zich zo lang staande kon houden. In dit lied en ook in vele andere verzen worden de wandaden van het misdadigersgebroed bezongen. Op een voor ons vreemde wijze in een kromme stijl, maar deze liederen laten een eigen licht schijnen op deze rovers- en moordenaarsbenden. En ook de moraal ontbreekt tenslotte niet, want het laatste couplet luidt:

Laat 't schandelijk zondenkwaad
En 't Recht aan hun bewezen,
Een ieder vroeg of laat
Dcs Heeren Wet doen vreezen;
Op dat de Maatschappij,
Voor rampspoed blijft behoed,
En elk gerust en vrij,
Bezit zijn eigen Goed.

De gruwelijke moord te Raamsdonk

In het vorige verhaal, over een moordenaarsbende die ook rond Gorinchem opereerde, vertelde ik u reeds over de straat- en volksliederen, die in bepaalde opzichten tot aanvulling van de officiële documenten kunnen worden gerekend, vooral ook door de couleur locale die men er uit kan proeven. Natuurlijk, men moet ze kritisch bezien en niet te gauw aannemen wat er in bezongen werd door reizende liedjeszangers die langs de huizen trokken of op feesten en jaarmarkten hun „kunst” brachten. Dat die kunstuiting nu niet bepaald hoogstaand was laat zich begrijpen, de liedjes werden ook niet door deftige minstreels, barden of troubadours in rijke ridderzalen gezongen, maar meestal voor het gewone volk.

Wij kennen tegenwoordig geen echte straatzangers meer, maar de ouderen kunnen zich die nog heel goed herinneren. Die straatzangers verkochten op gekleurde papiertjes hun liederen en later kreeg men zelfs hele boekdelen van schlagers, die op markten werden verkocht. Nog zie ik die „brenger van het levenslied” op de Gorcumse paasmarkt. Hij bood zijn waar niet alleen te koop aan maar zong daarbij van de voornaamste nummers een paar regels. Zong? Och, eigenlijk was het meer het afraffelen van de korte inhoud zo in de geest van: „En dan staat er in dat mooie lied van aan de muur van het oude kerkhof, zat een moeder met haar kind, en van Marietje vrijt met een huzaar, en Louise zit niet op je nagels te bijten, bah... Van je rik-tik-tik zo klopt mijn hartje”. Ik kan het u onmogelijk op papier vertellen, dat moest je horen. En zien, want onze zanger had een weinig verzorgde facie getooid met een welige snor, hij droeg een hoge hoed die lezen en schrijven kon en hij zorgde wel voor de nodige „amazuur” door telkens zijn keel te smeren, want zingen maakt dorstig.

De gewone liedjeszangers waren de opvolgers van de voordragers van het lied met de platen, dat de tekst illustreerde van een meestal aangrijpend vers. Met een stok werden dan de op zeildoek geschilderde taferelen aangegeven en niet zelden werd de zang begeleid door de muziek van een buik- of pootorgeltje, dat steeds maar weer hetzelfde korte refreintje liet horen, waarbij de zanger zijn coupletten liet aansluiten. Het was een eenvoudig geësceneerde voorstelling, met even eenvoudige middelen. En het lied had een

belangrijk nieuwselement in een tijd toen men nog niet over dagbladen, radio- en televisienieuws beschikte. Was er ergens wat ergs gebeurd, dan had men gauw een lied klaar en van stad tot stad, van dorp tot dorp trok de liedjeszanger met vrouw en kinderen om, speculerend op het gevoel van het volk, zijn lied te brengen en er het nodige aan te verdienen om met zijn dikwijls reizend gezin rond te komen.

—o—

Was het eerst de ballade, het liefdesverhaal met veel avontuur, ook het ondeugende liedje over vrijage en minnerij, later kwam het moordlied meer naar voren en er werden heel wat gruwelen bezongen. „Dit illustere bedrijf stamt uit de achttiende eeuw, toen de kermessen en jaarmarkten werden afgereisd door potsenmakers, kiezen-trekkers en liedjeszangers”.⁷⁸⁾

Die straatzangers, zingend bij hun prenten zijn al oud. In een boekje van 1620⁷⁹⁾ komt een prent voor van het handelsleven in die tijd, met in alle drukte een man met een tableau waarnaar hij met een stok wijst.

En wie kent niet het verhaal van Mackie Messer, uit Brecht's Dreigroschenoper. De wandanen van Mackie worden niet alleen bezongen, maar ook afgebeeld op het tableau: een moord, een brandstichting en de verkrachting van een minderjarige weduwe. Moet u niet uitvlakken.

Over die zangers met hun buikorgels vertelt Neerlands draaiorgelkenner bij uitstek, Mr. Romke de Waard, het volgende: „Van de buikorgels werd onder meer gebruik gemaakt door groepjes muzikanten, die op pleinen en in straten waar ze optraden tableaux opstelden waarop in verschillende vakken (meestal negen of zestien) in schrille kleuren allerlei dramatische en hoogromantische taferelen waren geschilderd. Soms waren deze taferelen ontleend aan werkelijke gebeurtenissen en soms waren ze aan de fantasie ontsproten, als het — want daar ging het om! — maar griezelig was. Zulks om tegemoet te komen aan de zucht tot sensatie van het publiek. De hoogromantische tweede helft van de negentiende eeuw werd immers gekenmerkt door de algemeen bestaande neiging om aan alle gevoelens de vrije loop te laten. Welnu, hiertoe boden de toenmalige straatmuzikanten alle gelegenheid!”⁸⁰⁾

Het plaatje bij ons verhaal toont zo'n



voorstelling van de „Verschrikkelijke Moord in Noordbrabant gepleegd aan Vijf Persoonen April 1841”. De vrouw zingt het verhaal en laat zich begeleiden door haar buikorgeltje — de man wijst de coupletten op het tableau aan.

Een enorme hoeveelheid liederen is samengevat in twee delen „Het straatlied”.⁸¹⁾ Lieder met prachtige titels: Treurlied van een jongeling die door zijn meisje werd afgewezen en haar toen uit jaloezies heeft vermoord. — Van een gruwelijke moord gepleegd aan een meisje van zeventien. — Lage moord gepleegd op een broer en een zuster. — Walgelijke moord gepleegd op een tienjarig meisje. — Van een verschrikkelijke moord gepleegd door hoovaardij en kwade raad. — Ontzettende moord gepleegd op een 15-jarig meisje. En meer van dergelijke titels, die ik niet allemaal kan vermelden, zowel vanwege de veelheid als om de klare taal welke in de aanhef als in de verzen wordt gebruikt en die er bepaald niet om liegt.

Wij kennen nagenoeg geen liederen van dit genre meer, maar een lied met een lang leven was dat over de Moord te Raamsdonk. „Daar is het een grap, door elk met de klomp aan te voelen, want de ware griegel ontbreekt er aan. De populariteit die spoedig De Moord

te Raamsdonk genoot, de dwaasheid er van, de spot met de gezagsdragers, politie en gerecht, 't was echt iets voor de massa, en bracht zelfs een concurrent tot de Moord te Buiksloot, maar deze kon zijn prototype niet evenaren”.⁸²⁾

Er bestaan verschillende versies van de moord van Raamsdonk. „Dit lied, waarvan circa 200 coupletten bekend zijn, is tot optellid geworden. Ieder, die een geestige inval had, voegde er een tweeregelige strofe bij. Zo kwamen er wel 6 à 7 moorden en 10 moorde-naars. Hier hebben wij een van de heel zeldzame gevallen, dat meerdere personen een lied maakten. En zelfs hier is maken niet zuiver, 't Is meer een uithouwen van een lied, dat door één persoon gemaakt is”.⁸³⁾

Vele lezingen dus van hetzelfde lied over Raamsdonksveer, zo dicht bij ons in de buurt. Een lied, dat ook hier veel werd gezongen in een vorm, die ik elders weer niet aantrof. Die luidde dan:

In Raamsdonksveer woonden man en
vrouw,
Die zwoeren elkander eeuwig trouw.
Van je hoempapa, van je hoempapa,
van je hoempapapapa.

Zelfs E. du Perron geeft in „Poging

tot afstand" een versie op dit lied en tot besluit laat ik twee lezingen volgen van dit gruwelijke moordverhaal. Komt, vrienden, luistert naar dit lied...

DE MOORD TE RAAMSDONK (Oudste lezing)

Kom vrienden, luistert naar dit lied
Al wat te Raamsdonk is geschied,
Er leefden daar een man en vrouw
In eer en deugd en goede trouw.

Refrein: Hori a la la la (3 maal)

Die menschen hadden een beetje geld
Daar waren de moordenaars al op gesteld,
De dieven kwamen zeer belaan
En klopten 's avonds bij hun aan.

De oude man, een aardige klant,
Die sprong al uit zijn ledikant,
Hij sprong zijn bed recht uit de flank,
En schopte de waterpot al van de plank

De keukenmeid met haar roode kleur
Die sloop al stiekum door de keukeur.
De oude does die waken moest,
Die was van angst de plaat gepoetst.

Hij schoof het raam al op een kier
En sprak wat is dat voor een woest getier,

De dieven in hun vak bekwaam
Die klommen door het open raam.

De oude man werd sebiel vermoord,
De vrouw werd in haar bed gesmoord.
De jongste zoon, wat een schandaal
Zwemt in zijn bloed gelijk een aal.

Daarna legden zij wat op de mat
De dieven kozen toen het hazenpad.
De oudste zoon die heette Frank,
Dorst niet te naadren al van de stank.

De politie kwam al met een deel
Op 't verschrikkelijk moordtoneel,
De commissaris, nog al glad,
Zag wat glinstren op de mat.

In 't onderzoeken was hij een baas
De dieven vluchtten toen op de plaats,
Zij kropen daar in het kippenhok
De kippen die kakten op hun kop.

De rechter zeide: Nu zal je allegaar
Dwangarbeid doen, voor een tachtig jaar.

De advocaat sprak: Dat is te veel,
En greep den rechter bij zijn keel.
En wat er verder is geschied
Dat weet ik wel, maar ik zeg het niet.

Refrein: Hori a la la la (drie maal)

DE MOORD TE RAAMSDONK

Komt vrienden luistert naar mijn lied
Van wat te Raamsdonk is geschied.
Daar woonde eens een man en vrouw
Die waren elkander niet getrouw.
Die man dat was een grote sok,
Die voor het minst geritsel schrok.
De vrouw dat was een groote tang,
Maar voor het huwelijk niet bang.

De menschen die hadden een beetje geld
Waarop de moordenaars waren gesteld.
In 't hartje van de nacht
Toen lagen de moordenaars op de wacht.

En toen ze waren naar bed gegaan
Toen klommen ze door 't secreetraam.
De vrouw die werd van 't bed gesleurd
En in de lengte doorgescheurd.

De man, die riep: Och God, och God,
Ze maken ons allemaal kapot.
De moordenaars besmeerden hem
Heelemaal met petroleum;
Zij staken hem toen in brand
En maakten hem alzo van kant.
De knecht die werd het hart doorboord
En in zijn eigen bloed gesmoord.

De schout van 't Dorp, ook niet mis
Die pakte ze bij hun verdommenis.
De zaak die kwam toen voor 't gerecht
De moordenaars werden ter dood

gezegd.
De rechter sprak op ieders verlangen,
Zullen wij de moordenaars op gaan hangen

De man die vond het lang niet mals
Toen hij de strop kreeg aan den hals.

De ander die kwam op 't schavot
En zei: Beul, och maak het toch kort.
De beul die trok het trapke weg,
Toen zei de moordenaar: Och pech.
En toen viel het schavot ook um
Toen viel hij in de petroleum,
En nu vrienden tot besluit
Is dit beroerde mopske uit.
Van vieval valdera van vievaderom,
Van via bom.



Zo, en dit was dan de beroemde en beruchte moord van Raamsdonk, in het komische vlak getrokken. Maar dat mag wel na zoveel echt gruwelijke zaken in onze vorige verhalen.

Wij zijn hiermee al aardig in de jongste tijd terechtgekomen en een volgende maal besluiten wij dan met het verhaal over Jannetje Struik van Vuren, de miljoenenjuffrouw.

Jannetje Struik van Vuren - De miljoenenjuffrouw

Een vrouw uit onze contreien, die nog in het recente verleden door haar kwade daden en het speculeren op de goedgelovigheid van anderen in het laatst van de negentiende eeuw de gemeederen in beweging bracht, was Jannetje Struik uit Vuren bij Gorinchem, de miljoenenjuffrouw genoemd, omdat zij enorme kapitalen onder valse voorwendsels in handen wist te krijgen en er een rijk leven van leidde.

Jannetje Cornelia Struik was op 25 juni 1847 te Vuren geboren. Zij had twee broers: Jan, die door zijn ouders als wonderkind op de kermissen werd gebruikt en Gerrit, die aanvankelijk een oppassend metselaar was.

Als kind al was zij al erg gesteld op geld en het verhaal doet de ronde, dat zij de kinderen die bij haar in de klas van de Vurense school zaten wist over te halen, haar elk een cent te geven. Zij zou er dan jenever voor kopen en dronken op school komen! Waar haalde ze het vandaan. Zij vulde het flesje echter met water, dronk het zogenaamd als klare jenever op en ze had haar eerste buit binnen: achttien centen.

Toen haar vader, een tamelijk welgesteld man, overleed, kreeg zij een flink bedrag in handen waar „t bultje” zo genoemd naar haar hoge rug, royaal van leefde samen met de horlogemaker Hoetink uit Gorinchem, die zes jaar jonger was dan Jaantje. Zij ging vlot met het geld om en het moet voorgelopen zijn, dat zij in Górcum goudstukken uit het raam wierp, want hoeveel kwaad er van haar ook gezegd kan worden, gierig was zij bepaald niet en zij liet velen delen.

—o—

Trouwen deed Hoetink haar niet, maar graag profiteerde hij van het geld, dat als zand door haar vingers liep. Zo gingen ze een reisje van drie weken maken om de rest van de erfenis er door te draaien en toen was het gebied van Gorinchem en Vuren te klein voor hen geworden. Zij vestigden zich eerst in Amsterdam, later in Haarlem, en van daaruit opereerden zij met hun mooie verhalen over te verwachten grote erfenissen, waarop zij geld van goedgelovigen wisten los te krijgen.

Zo wist Jaantje een verhaal op te dissen over een te verwachten erfenis en zij kreeg er f 1.800,— op binnen van een predikant, die het verhaal geloofde. Jannetje en Hoetink werkten in dit spel

om de duiten samen met haar broer Gerrit en zij pakten de zaken in Amsterdam waarlijk groot aan.

In Amsterdamse kranten werden advertenties gezet, waarin Jaantje als de erfgename van een boedel ter waarde van enige miljoenen dollars werd opgeroepen. Uiteraard door zichzelf! Met die advertentie als „bewijsstuk” wist zij heel wat geld los te krijgen, honderdduizenden guldens, waardoor zij weer een rijk leventje konden leiden. En royaal dat zij was — vlot deelde ze geschenken uit en een ieder kwam onder de invloed van haar goedgeefsheid, waartoe zij kwam door eerst anderen geld onder valse voorwendsels te ontfutselen.

In Amsterdam woonde ze met Hoetink in het Bible-hotel en zij hadden vier kamers tot hun beschikking. De wekelijkse hotelrekeningen beliepen f 1.000,— tot f 1.200,— en het geld werd ook verder vlot uitgegeven. Zij had een kostbare bontjas van maar liefst f 4.200,—, een collier met brillanten van f 13.000,— en Hoetink deed het niet minder, hij hulde zich in een pelsjas van f 2.700,— en ook de hond deelde in de weelde met een gouden halsband! In de Winkel van Sinkel, waar alles te koop was, kocht zij grote hoeveelheden goederen, maar lang niet alles werd betaald en met de opbrengst van verkochte en beleende goederen leefde zij weer verder met Hoetink en broer Gerrit.

En toen gingen ze in ondertrouw — een rijk diner, overgoten met dure wijn en een luisterrijke receptie bezegelden deze stap. Het bedienend personeel werd rijkelijk beloond met grote fooien, wel honderd tot honderdvijftig gulden per persoon, gedeeltelijk rondgestrooid in gouden tientjes.

In één van de vroegere liederen voor het volk werd over haar gezongen:

Nu gaat zij naar de Amstelstad:
En als een Koningin
Stapt zij 't Hotel de Bible
Met alle statie in.

Daar leeft ze in de grootste pracht,
Geen geld hoeft ze te ontzien,
Zij geeft voor het minst wat men
haar bracht
Een muntje soms van tien.

De brievenbesteller weet het goed.
Als hij kwam met een brief
Dat hij dan kreeg 'n rijksdaalder port
Van Jannetje Struikje-lief.

En als er een kind uit haar „verhouding in ondertrouw” — trouwen deed ze nimmer — wordt geboren is het weer een en al weelde en ook de baker wordt goed beloond voor haar diensten:

De baker van haar lieve kind,
Is erg op haar gesteld,
Maar waarom zij 't kind bemint,
Is 't meeste om het geld.

—o—

Ondertussen gingen de verhalen over miljoenenverdiensten door en het geld bleef stromen. Ook een Amsterdamse juwelier werd in Jaantjes netten gestrikt. Eerst kocht zij voor tienduizenden aan juwelen die zij betaalde, totdat ze haar grote slag sloeg en van de juwelier voor f 115.000,— aan kostbaarheden in handen wist te krijgen, maar... toen was de maat toch bijna vol en in augustus 1882 kwam er een eind aan haar spectaculaire bliksemcarrière en werd zij door de politie, samen met haar trawanten en helers gearresteerd. Men legde beslag op wat zij nog had. Merkwaardig, bij de inboedel bevond zich ook... het wetboek van strafrecht!

De rechtszaak stond volop in de belangstelling en de dagbladen wijdden er grote aandacht aan. Jannetje werd in caricatuur afgebeeld en haar „roem” was zo groot, dat in het Amsterdamse Panopticum een beeld van haar stond. In juni 1883 moest Jannetje zich voor de Rotterdamse rechtbank — zij was inmiddels naar deze stad verhuisd en hier had zij ook haar grote juwelenslag geslagen — verantwoorden. Zij was toen pas 34 jaar. Ook de 28-jarige Antonie Hoetink en haar broer de 44-jarige Gerrit Struik stonden toen terecht.

Tijdens de rechtzitting bleek zij nog steeds niet op haar mondje gevallen te zijn, zij viel de getuigen herhaaldelijk in de rede en toen de president haar dit verbood zei ze brutaal: „Als ik niet mag spreken, verwijder ik me liever”. Jaantje kreeg vijf jaar gevangenisstraf, maar Hoetink en haar broer kregen geen straf, omdat hun schuld niet voldoende bewezen werd geacht.

In de gevangenis leerde zij Christina Goedvolk (het leven kan zijn personages merkwaardige namen geven), de vrouw van Jut kennen, die in 1872 mevrouw van der Kouwen en haar dienstbode Leentje Berloo in Den Haag had vermoord. Toen zij vrij kwamen begonnen zij samen in Amsterdam een bierhuis aan de Haarlemmerdijk, maar dat was geen succes en nadien kreeg ze verschillende baantjes. Zo kwam zij terecht als trekpleister van een ver-

maaksinrichting en men kon op de aankondigingen van deze „attractie” lezen:

„Gaaf dat zien, gaaf dat zien!
Mejuffrouw Jannetje Struik, de
Miljoenenjuffrouw is vanaf vrij-
dagavond 16 september a.s. als
buffetjuffrouw geëngageerd en
dagelijks te consulteren over
haar bekende levenswaardighe-
den in het Japansche café van de
Dwaaltuin, Vondelstraat 17, Am-
sterdam. Entree vijftien cent.
Men verzuime niet van deze ge-
legenheid gebruik te maken.
Slechts weinig dagen. Gaaf dat
zien, gaaf dat zien!”

Zo was Jannetje tot bezienswaardigheid geworden. In haar laatste jaren verviel zij steeds meer en zij werd een onooglijk straattype. Zij zat in de Paleisstraat als bedelares tegen de muur van het paleis en zij, die in een misdadige weelde had gebaad, moest nu leven van een aalmoes. Zij woonde toen in een logement in de Amsterdamse Duvelshoek vervallen tot bittere armoede.

Op 25 januari 1908 stierf zij op 60-jarige leeftijd in het Binnengasthuis te Amsterdam. Zij, Jannetje Struik uit Vuren, die met haar broer en een Gorcumse horlogemaker voor één van de meest fabelachtige oplichtingsaffaires van de tweede helft van de negentiende eeuw had gezorgd en wier praktijk in vele geschriften is vastgelegd ⁸⁴⁾.

SLOT

U zag het, er waren veel boze mannen en kwade vrouwen. Ook uitgestootenen en paupers, misdeelden en ontspoorden.

De jonge mens van heden kan zich waarschijnlijk moeilijk een voorstelling vormen van de toestanden in vroeger eeuwen. Armoede en sociale onzekerheid zijn hem onbekend, honger kent hij alleen als woord en al het voorgaande zal hem ongeloofwaardig in de oren klinken.

De oudere zal er veel meer van begrijpen. Hij herinnert zich de bedelaar nog als een dagelijks verschijnsel van enige decennia geleden. Hij ziet nog de „kistjesman” bij zich aan de deur komen, de blinde, de lamme en de invalide, die dikwijls thuis „een vrouw en zeven bloeikes van kinders” hadden. Hij herinnert zich de logementen die het trekkende volk in Gorinchem huisvestten, in het Schevetje bij de Gasfabriek, „De reizende koopman” op de

Rosmolensteeg, op de Kortendijk bij Boender en in de Passage. Zo waren er meer, maar ze zijn er niet meer, al kwamen er ook nog na 1945 voor.

De oudere herinnert zich ook dat bijzondere „kermisvolk”, dat naar de stad kwam, soms volk van twijfelachtig allooi, waar men voor moest uitkijken. Ook kunstmakers en acrobaten, bereinleiders en liedjeszangers.

Nog in het Gorinchemsch Nieuwsblad van 11 november 1938 maken Burgemeester en Wethouders van Gorinchem bekend, dat gedurende de kermisweek straatkunstenaars, hardlopers, vertoners van beren en apen, liedjeszangers, orgeldraaiers, harmonica-speles, straatmuzikanten, houders van slagmachines, dobbelaars, rijfelaars en dergelijke, zeer streng zullen worden geweerd.

Die oudere ziet ook nog de zigeuners aankomen met hun woonwagens en hun paarden. Zij stonden aan het Kanaal van Steenenhoek bij de Schelluinse Vliet, waar nu het kantoor van Gemeentewerken is. Hij ziet de vrouwen de stad intrekken om de burgers de toekomst te gaan voorspellen, want zij kunnen uit de lijnen van de hand alles

lezen, die vrouwen met hun ravenzwarte haren en lange oorbellen, met hun kleurige jakken en een veelheid van al even kleurige rokken. De mannen verhandelen hun paarden op de markt en proberen ook alles wat los en vast zat te pakken te krijgen. En 's avonds zaten ze rond het vuur — wij keken op een afstandje nieuwsgierig naar dat vreemde volkje. En nooit zullen wij die oude zigeunerin vergeten, met haar verweerde gezicht. Ze leek wel honderd en zij rookte vakkundig haar pijp, terwijl ze luisterde naar de vurige gesprekken van het zigeunervolk.

—o—

Een vervlogen tijd — met voor ons nu een eigen romantiek, ook met veel ellende en onbillijkheid. Een tijd, die ons nu al vreemd aandoet, maar toch eens werkelijkheid was. Een tijd ook, waarin boze mannen en kwade vrouwen leefden, zoals ze er vandaag ook nog zijn, al zijn de kentekenen dan anders. Maar het kwade blijft, misschien omdat het in de mens zit, misschien omdat het in alle tijden kan gediën hoe de omstandigheden ook zijn.

AANTEKENINGEN

- 1) „In de ban der geschiedenis”, pag. 27.
- 2) H. Baudet „Over de verhouding van literatuur en sociale geschiedenis”. Tijdschrift voor Geschiedenis, 1958, pag. 47.
- 3) „In de ban der geschiedenis”, pag. 44/45.
- 4) „In de ban der geschiedenis”, pag. 47/48.
- 5) „Herstij der middeleeuwen”.
- 6) „Leven der Doorluchtige Heeren van van Arkel, Ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem”, pag. 7.
- 7) Idem, pag. 9.
- 8) Emck, Kroniek.
- 9) Dr. G. D. J. Schotel, „Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw”, A. W. Sijthoff, Leiden, pag. 300.
- 10) Prof. Paul Zumthor, „Het dagelijks leven in de gouden eeuw”, deel II, hoofdst. XXII „Pauperisme en misdadigheid”, pag. 80/81.
- 11) Schotel, pag. 306.
- 12) Schotel, pag. 310.
- 13) „De lage landen bij de zee”, Utrecht 1949, pag. 172.
- 14) Ned. Jaarboeken 1754, pag. 634.
- 15) Kemp, pag. 95.
- 16) Zie H. F. van Peer „Sterke Gorcumse Verhalen”, pag. 32.
- 17) Zie Kemp, onder 1382. (Een pond is 20 schellingen: een schelling is zes stuivers).
- 18) Zie Kemp, onder 1412.
- 19) H. A. van Goch, Van Arkel's Oude Veste, pag. 133 2e kolom.
- 20) Mr. Jan Handers, „Van Criminele Saken ende Quade Feyten” (Ernst en zotternij in het oud recht) Hasseilt 1961, pag. 72.
- 21) D. J. Baarslag Dzn. „De groote historie van een klein land”, Baarn deel VI, pag. 146-147.
- 22) Zumthor, dl. II, pag. 83/85.
- 23) Schotel, pag. 303.
- 24) Dr. Anne H. Mulder „Zeven eeuwen Nederlandse Levenskunst”. Een geschiedenis van het dagelijksch leven, deel III, Querido Amsterdam, pag. 163/164.
- 25) Baarslag, deel VI, pag. 146.
- 26) Mr. Jan Handers, pag. 91.
- 27) Mr. Jan Handers, pag. 120.
- 28) Emck, Kroniek.
- 29) D. J. Baarslag Dzn., deel 6, pag. 147.
- 30) Mr. Jan Handers, pag. 128.
- 31) Idem, pag. 127.
- 32) Idem, pag. 145.
- 33) Advertentieblad voor de Stad Gorinchem en Omstreken, 1e jaargang no. 38, vrijdag 14 maart 1873.
- 34) P. Horden Jz. „Recht en Slecht in het Land van Brederode”, pag. 7. De schrijver spreekt ook over de „galgakker” in Helsdingen.
- 35) Idem, pag. 131.
- 36) Anne H. Mulder, deel III pag. 160.
- 37) Idem, pag. 168.
- 38) Mr. Jan Handers, pag. 65.
- 39) Idem, pag. 60.
- 40) Idem, pag. 64.
- 41) D. Wouters „Liederen uit de oude doos”, in vier delen, deel II, „Er is een moord gebeurd”, 1942. Het Spectrum Utrecht, pag. 9/10.
- 42) Mr. Jan Handers, pag. 47.
- 43) Anne H. Mulder, deel III, pag. 162.
- 44) Mr. Jan Handers, pag. 49.
- 45) Idem, pag. 50/51.
- 46) D. J. Baarslag Dzn. deel 4, pag. 59.
- 47) Mr. Jan Handers, pag. 51.

- 48). Idem, pag. 52.
- 49). H. A. G. Suër „Het dagelijks leven van onze voorouders in het midden van de 19e eeuw”. Het Spectrum Utrecht 1961, Hfdst. XIV „Moord en doodslag”, pag. 135.
- 50). H. A. van Goch, „Van Arkel's Oude Veste”, pag. 240 2e-242 1e.
- 51). Zie W. F. Emck, Oude Namen van Huizen en Straten, pag. 63.
- 52). Anne H. Mulder, deel III, pag. 160/161.
- 53). W. F. Emck, Oude Namen van Huizen en Straten, pag. 62.
- 54). Van Goch, pag. 256 2e en 257 1e en Ned. Jaarboeken, 1760, pag. 98.
- 55). D. J. Baarslag D.zn. deel 6, pag. 70/71.
- 56). Prof. P. J. Blok, deel II, pag. 605.
- 57). Zumthor, deel II, pag. 80/81.
- 58). Prof. Dr. A. Querido, „Godshuizen en Gasthuizen”, Querido Amsterdam, 1960, pag. 14.
- 59). Zumthor, deel II, pag. 81/83.
- 60). Emck, Oude Namen van Huizen en Straten, pag. 60.
- 61). In „Zuld-Holland”, april 1962.
- 62). Anne H. Mulder, deel III, pag. 167.
- 63). Mr. Jan Handers, pag. 107.
- 64). Anne H. Mulder, deel III, pag. 168.
- 65). Zie o.a. Prof. Mr. B. H. D. Hermesdorf, „De herberg in de Nederlanden”. (Een blik in de beschavingsgeschiedenis), hfdst. XIII. „Goede en kwade herbergen”, pag. 251-275.
- 66). Reg. Keuren enz. 1483-1683, fol. 40.
- 67). Anne H. Mulder, deel III, pag. 170.
- 68). Dr. G. D. J. Schotel, pag. 310.
- 69). Zie van Hasselt, Arnhemsche Oudheden, deel II, pag. 173.
- 70). Nicolaas Heinsius, De Vermakelijke Avonturier, negende druk, naar de achtste van 1756. P. N. van Kampen Amsterdam, 1955.
- 71). Te Franeker, Gedrukt, by JAN GRIP, Boekdrukker, 1766.
- 72). Zie aflevering 6 in deze serie: „Een gestikte dief werd in Gorinchem ook nog opgehangen”.
- 73). „De hond aan de galg”. Vele tafelen uit de geschiedenis van de lijfstrafelijke rechtspleging, bij elkaar gebracht en naar het leven geschetst door Dr. J. M. Fuchs, E. M. Querido's Uitgeversmij., Amsterdam 1957.
- 74). Aanspraak van den baljuw van Rhijnland bij gelegenheid der aanzegging van den dood aan H. H. Wijnands, P. Albert, A. M. E. Walters en E. Josephs, etc. 1805.
- 75). „Merkwaardig Verhaal van alle de wreede Moorden, Huisbraaken en Diefstallen, door een groot Complot, zo in Holland als elders gepleegd, en de onderscheidene Rechtsplegingen door de Hooge Justitie van Woerden, Leyden en den Haag, aan hun naar verdiensten uitgevoerd”.
- 76). „Jan H. Himmelparten en het Zwartjesgoed”, geschiedenis van een moordenaarsbende, door Dr. J. G. M. Moormann in Nederlands Volksleven, 6e jrg. no. 1, Winter 1955—1956.
- 77). Rechterlijke Archieven van Zuid-Holland. Woerden no. 10.
- 78). D. Wouters „Liederen uit de oude doos”, deel II, pag. 5.
- 79). „Grondighe Beschryvinghe van Noort-Hollant ende West-Vrieslant”, 1620.
- 80). Mr. Romke de Waard, „Van speeldoois tot pierement”, pag. 60.
- 81). Het straatlied”, nieuwe bundel schoone historie-, liefde- en oubollige liederen, verzameld en ingeleid door D. Wouters en Dr. J. Moormann. Uitg. Mij. Holland, Amsterdam 1934.
- 82). D. Wouters „Liederen uit de oude doos”, deel II, pag. 15.
- 83). „Het Straatlied”. deel II, pag. 22.
- 84). „De hond aan de galg”, (Vele tafelen uit de geschiedenis van de lijfstrafelijke rechtspleging), bij elkaar gebracht en naar het leven geschetst door Dr. J. M. Fuchs. E. M. Querido's Uitgeversmij. Amsterdam, 1957.
„Amsterdam uit Naatjes tijd”, door G. Oznowicz, De Arbeiderspers, Amsterdam.
„De zaak van Jannetje en de horlogemaker van Gorcum”, door J. W. Ooms in „Streekpraat” 1962, 2e jrg. no. 1.

Tien jaar geleden sloeg de waterwolf weer toe

DOOR M. W. SCHAKEL

Toen tien jaar geleden ook onze streek door de stormramp van 1 februari 1953 werd geteisterd, schreef burgemeester M. W. Schakel, secretaris-penningmeester van het Waterschap „De Overwaard”, een serie artikelen onder de titel „De Waterwolf slaat toe”. Niemand beter dan hij was in staat onze waterstaatkundige „belevenissen” historisch in streekverband te bezien en zijn artikelen werden tot een boeiende serie, die later in boekvorm verscheen en nog bij de boekhandel besteld kan worden.

Nu wij na tien jaar deze grote ramp van 1953 herdenken achten wij het juist een deel van deze stof, in het bijzonder betrekking hebbend op stormvloeden, hier op te nemen omdat daaruit zo duidelijk blijkt, hoeveel malen ons gebied door de waterwolf werd aangevallen en getroffen. Wij plaatsen dit deel ter herdenking en ook uit waardering voor de man, die zoveel lezenswaardigs heeft gepubliceerd met betrekking tot onze streek in zijn strijd tegen het water.

Niet de eerste . . .

Zelfs de kinderen in de Alblasserwaard weten het wel, deze overstroming was niet de eerste, die onze goede streek trof.

De angstige wekroep „Het water komt” heeft tientallen malen weerklonken op de dijken en over de hennepakkers en de weiden.

De stormvloed van 1 februari 1953 heeft een rangnummer, dat heel hoog ligt, om precies te zijn: het was de 33e sinds de omdijking.

Drie en dertig malen heeft het Alblasserwaardse volk in der eeuwen loop de striemende macht van wind en water zien uitlopen op dijkbreuk en overstroming.

Drie en dertig malen heeft dat volk hulpeloos gestaan temidden van het tumult der krachten, die God in Zijn wonderbare schepping heeft neergelegd

Drie en dertig malen ook heeft 't na de eerste slagen, die hard neerkwamen, zichzelf hervonden, de handen uit de mouwen gestoken en gered wat er te redden viel. Dan werden de ruggen gekromd en de gaten gedicht. Dan werd het naar binnen gebulderde water weer zoetjesaan teruggedleid naar de plaats, waar het hoort: de rivier.

Zoetjesaan, niet omdat onze ingeboren traagheid ons in dezen parten

speelt, maar omdat het nu eenmaal niet snel kan uit deze langwerpige bak, die vrijwel geen natuurlijke lozing kent.

32 vlooden in nog geen 4½ eeuw.

Men denke het zich even in: gemiddeld iedere 15 jaar een watervloed.

Vier watervloeden, doorleefd door hen, die de leeftijd der sterken en vijf door hen, die de leeftijd der zeer sterken bereikten.

Is het 'n wonder, dat die waterdreiging een stempel zette op het volk, dat geboren werd, leefde, zwoegde en stierf in de landen tussen Merwede-, Lek-, Noord- en Diefdijk?

Het water kon ons voorgeslacht wel onverhoeds aanvallen, maar verrassen kon het ze toch niet.

Ze rekenden er mee: in hun huizenbouw, in de bedrijfsvoering, in de plaatsing van hun kerken, in hun alarmeringssysteem, in hun dijk- en waterschapsorganisatie.

Wij waren verwend. De waterwolf heeft ons meer dan een eeuw lang gespaard. Wij hebben vertrouwd op onze dijken en op de techniek.

1820 viel de voorlaatste dijkbreuk in onze streek. Wie rekende in 1953 nog in volle ernst met deze mogelijkheid?

De eerste februari Anno Domini 1953 heeft ons uit de dut geschud! Wie durft beweren dat zij de laatste was?

De bedijking van onze streek

Wil er sprake zijn van een dijkbreuk, dan moet er eerst een dijk zijn. Het is met die omdijking van de Alblasserwaard eigenlijk een wat ingewikkeld geval.

Wij doen er goed aan, nu wij op weg zijn naar een Verenigd Europa, nog eens te bedenken, dat in het grijze verleden zelfs de Alblasserwaard uit een groot aantal zelfstandige „staatjes” was samengesteld.

Daar waren het Baljuwschap van Zuid-Holland, de baronie van Liesveld, het drosambt van Arkel, alle weer bestaande uit een aantal ambachtsheerlijkheden of schoutambten. Daartussen lagen dan de „steden” en de vrije en hoge heerlijkheden.

En iedere Heer was baas in zijn eigen huis. Eigen wetten, eigen rechtspraak, eigen belastingsysteem, en niet te vergeten... een eigen dijk.

„Wie het water deert, die het water keert” dat is de oude zinspreuk. In de Alblasserwaard voegde men er aan toe: „Ieder voor zich en God voor ons allen”

Het waren dijkes van zeer lichte samenstelling, die in het allergunstigste geval een aantal dorpen gemeenschapelijk omvatten.

Er was een krachtig figuur nodig om in deze warwinkel meer lijn en ruggegraat te brengen.

Die figuur trad naar voren.

Het was de graaf van Holland.

Floris V.

„Der Keerlen God”.

Hij bracht een groot aantal van die eigenzinnige Heren aan één tafel bijeen, sloeg bij wijze van spreken met zijn vuist op die tafel en wist te bereiken dat om een groot deel van de Alblasserwaard voor gezamenlijke rekening en onder gezamenlijk beheer één doorlopende ringdijk kwam.

De dijk was laag en smal.

Ze liep over en brak door.

Het volk verhoogde en verbreedde haar.

De dijk liep over en brak door.

Het volk verhoogde en verbreedde weer

En de dijk liep.....

Het verhaal zou eentonig worden, als het niet zo hartaangrijpend was en als het niet appelleerde aan bepaalde, ingeboren instincten, die na ruim een eeuw van vrede in de sector Alblasserwaard van het waterfront weliswaar sluimerden, maar die zich weer in volle kracht deden gelden toen de oude ervvijand in het allerprilste begin van Sprokkelmaand 1953 op de dag des Heren het Alblasserwaardse volk op rauwe wijze besprong.

Overstromingen in soorten

Men zou geneigd zijn te veronderstellen: een overstroming is een overstroming.

Alzo is het niet voor de Alblasserwaard.

Onze streek heeft ze in soorten te verstuwen gekregen. En de ene soort verschilt in betekende mate van de andere.

De ligging van onze streek aan het lage benedendeel van een langgerekt eiland, omarmd door de twee machtigste takken van de Rijn, doorsneden door de in tijden van waterbezwaar grote hoeveelheden water afvoerende Lingge, bovendien — de recente historie heeft het ons weer eens doen voelen — binnen het bereik van de grijparmen der stormvloed, is er oorzaak van, dat hier de dijkdoorbraken verschillende oorzaken hadden.

Vier oorzaken vallen te noteren:

1. opperwater
2. ijsdammen
3. stormvloed
4. militaire inundaties (3).

De liefhebbers van cijfers zij hier medegedeeld, dat de overstromingen als volgt zijn in te delen:

door het opperwater 15

door het vloedwater 9

door ijsdammen 6.

Drie Allerheiligenvloeden

Bij enig nadenken zal het niemand verwonderen, dat elke vloed zijn eigen tijd heeft. De stormvloed, die wij beleefd hebben, was over tijd. Een stormvloed hoort thuis in de novembermaand.

Van de 9 geboekstaafde stormvloeden vallen er 6 in november en één eind oktober (21 oktober 1468).

Het is opmerkelijk, dat de allereerste en de laatste — „onze” stormvloed — beide in dit opzicht uit de rij getreden zijn.

Zij vertonen ook overigens opvallende trekken van gelijkenis.

De oudste viel op 2 februari 1373.

De laatste op 1 februari 1953.

Beide waren stormvloeden. Met één dag verschil liggen ze 580 jaar uitéén. Beide hebben toegeslagen aan de Westzijde van de Alblasserwaard. De laatste sloeg een gat bij Papendrecht. De eerste heeft in deze hoek nog ruwer huisgehouden. De polder Voor-Donkersloot, die thans tot IJsselmonde (gemeente Ridderkerk) behoort, lag vóór 2 februari 1373 in de Alblasserwaard. De Noord stroomde er ten westen van. Tengevolge van die vloed is de stroom-

baan van de Noord oostwaarts naar de huidige bedding verplaatst.

Zonder onze eerste Alblasserwaardse vloed zou het industrieel sterk oplevende Alblasserdam thans een rustig boerendorp in de Binnenwaard zijn. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat velen in dit nijvere dijkdorp aan deze eerste vloed met gevoelens van grotere dankbaarheid terugdenken dan zulks ten opzichte van de laatste het geval zal zijn.

Novembermaand, stormvloedmaand!

Algemeen bekend is de Allerheiligenvloed van 1 november 1570.

Minder bekend is wellicht het feit, dat de Alblasserwaard liefst 3 Allerheiligenvloeden te verwerken kreeg, t.w.:

- 1 november 1470
- 1 november 1532
- 1 november 1570.

De drie andere novembervloeden vielen resp. op 5 november 1530, 14 november 1552 en in de novembermaand

van het jaar 1599. Die van 1599 is tevens als stormvloed de onmiddellijke voorganger van die van 1953.

Het was dus op die fatale zondag in februari 3½ eeuw geleden, dat een stormvloed onze dijken een overwinning afdwong.

Waar vallen stormvloeden aan ?

Het huidige geslacht behoeft niet veel moeite te hebben met het antwoord op deze vraag. Het hoogtepunt in de watersnood-discussie was het gat bij Papendrecht! Het moge dan waar zijn, dat deze februarivloed zwaar over tijd was, de breuk sloeg hij der stormvloeden gewoonte getrouw — bij Papendrecht.

In veruit de meeste gevallen vielen stormvloedgaten onder de gemeente Papendrecht, als regel in de Merwededijk, maar ook wel in de Noorddijk. Diezelfde Noorddijk brak ook onder Alblasserdam en Nieuw-Lekkerland meermalen.

Het Land van Heusden en Altena in de Merovingische en Karolingische tijd

DOOR H. VOOGD

Het machtige Romeinse rijk kwam in de derde eeuw geleidelijk aan in verval. Telkens weer woedden er burgeroorlogen, een gevolg van de eerezucht van veldheren, die zichzelf Keizer wilden zien en gesteund door hun troepen, de macht aan zich trachtten te trekken.

Bloedige twisten tussen wie de macht had en wie haar begérde!

De welvaart verminderde, de kracht van het rijk verzwakte, ook aan de grenzen van het uitgestrekte gebied, tot tenslotte onder de heerschappij van Keizer Honorius (393-423) voorgoed een einde kwam aan de Romeinse overheersing in de bezette gebieden.

Wij hebben met onze onderzoekingen in het gebied van het Land van Heusden en Altena maar op twee plaatsen een Romeinse bezetting tot in de 4e eeuw kunnen vinden, en wel te Aalburg en te Heesbeen, twee plaatsen die in de Romeinse tijd een belangrijke rol schijnen gespeeld te hebben. Aalburg, gelegen aan de Romeinse weg van Nijmegen uit naar het westen, en Heesbeen aan de Romeinse Maas.

Veel eerder reeds was de bewoning in de rest van het gebied afgebroken. Na een bloeitijd van de bezetting in de 2e eeuw ebde de bewoning geleidelijk weg, tot dat in het midden van de 3e eeuw de ruim 50 Romeinse nederzettingen geheel verlaten blijken te zijn. Met het ontruimen van deze woonplaatsen schijnt men de tactiek van de verschroeide aarde toegepast te hebben. We hebben namelijk op een tweetal plaatsen verbrande wandleem aangetroffen en wel te Aalburg en te Rijswijk.

Het ontruimen van het gebied kunnen we tot twee oorzaken terugbrengen. Hiervóór hebben we reeds opgemerkt, dat in de derde eeuw de overheersing geleidelijk aan was beëindigd, als gevolg van de toestanden in het moederland.

De legioenen aan de grenzen gelegen, werden hierdoor verzwakt en door druk van de Germaanse stammen van over de Rijn, de verdediging van het rivierkleigebied prijsgeven.

Over het algemeen kunnen we aannemen, dat de geromaniseerde bevolking met de bezetting is weggetrokken, vandaar dat op de grote en sterk onder Romeinse invloed staande, neder-

zettingen, de Hoge Woerd bij Genderen en de Zwaansheuvel in de gemeente Veen, de bewoning met de Romeinse periode geheel afbreekt.

De andere oorzaak van het prijsgeven van de Romeinse bewoning, kunnen we zien als gevolg van een geleidelijk natter worden van de woongronden, tussen 250 en 300 n. Chr. Onderzoekingen, die zich uitstrekten over het gehele rivierkleigebied hebben aangetoond, dat de rivier de Waal met zijn open verbinding met de Maas in de Romeinse tijd tussen Heerwaarden en Alem, betrokken is geweest in de waterstaatkundige veranderingen van ons gebied. De Waal heeft geruime tijd water door het Maasbed afgevoerd en afvoer van deze rivier verhinderd met overstromingen als gevolg.

De hoogst gelegen woongronden met een meer inheemse en minder geromaniseerde bevolking, bleven echter woonbaar en het zijn dan ook die nederzettingen, die na het vertrek van de Romeinse bezetting bevolkt werden door een andere volksstam, de Franken.

Dit Germaanse volk, dat in West-Europa de belangrijkste macht zal gaan vormen in het naar haar genoemde Regnum Francorum — het Frankenrijk — heeft oorspronkelijk gewoond ten Oosten en ten Noorden van de Rijn. Dit kan men aannemen op grond van enkele historische vermeldingen, maar ook van oudheidkundige vondsten.

Sinds het midden van de derde eeuw, hebben deze Franken getracht de Romeinse grenzen aan de Rijn te forceren en in de vijfde eeuw blijken ze hierin volkomen geslaagd te zijn. De vroegste Frankeische, of naar hun eerste vorst Merovech, Merovingische bewoning in het Land van Heusden en Altena hebben we aangetroffen te Heesbeen, Rijswijk en Berne. Het aardewerk is typisch dubbel-conisch, grijsachtig, en voorzien van een radstempel versiering. Het is mogelijk, zelfs met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat op meer plaatsen als de hiervoor genoemde, deze 5e eeuwse Merovingische bewoning heeft plaats gevonden, wanneer we rekening houden met het voorkomen van eng-namen in 't gebied.

In Woudrichem, Uualderinghem, a° 777/866, Emmikhoven, Emminchoeven, a° 1292, ontmoeten wij in deze streek voorbeelden van — ingaheem — en — ingahoven — formaties die tot de oudste Germaanse laag van bewoonde plaatsen gerekend moeten worden.

Tot dezelfde Germaanse laag behoren ook de bouwakkers met de naam Henghemenghe bij Woudrichem, Meeuwen en Andel, benevens de naam Eng bij Emmikhoven, Rijswijk, Giessen, Veen en Aalburg.

Deze bouwakkernamen hebben betrekking op de bestemming, die de grond na collectieve ontginning heeft gekregen en zijn de eerste cultuurgronden in het gebied.

Zoals hiervoor is aangetoond, was de Merovingische bewoning in dit gebied in de 5e eeuw een voldongen feit. Globaal kunnen we dit tijdperk leggen tussen de jaren 450 en 750 na Chr.

Andere dan de hiervoor genoemde vindplaatsen van Merovingisch aarde-werk uit de 5e eeuw, troffen we aan te Eethen, Meeuwen, Dussen, Wijk, Andel en Uitwijk, die we globaal in de 7e eeuw kunnen stellen.

Niet alleen de oudheidkundige vonden de — inga-formatie in plaatsnamen en de Eng-namen van bouwakkers wijzen op een vroeg middeleeuwse bewoning, echter ook de vroege vermeldingen van een aantal dorpen in de oorkonden duiden op een hoge ouderdom. Het zijn de plaatsen Aalburg a° 889 Alburch, Andel a° 850 villa Analo, Babiloniën(broek) a° 1131 villa Babilonia, Dussen a° 1156 Dussan, Eethen a° 850 Teratina (ter Eeten), Genderen a° 983 Ganderon, Giessen a° 1178 Giseen, Meeuwen a° 850 Medua, Rijswijk a° 1196 Risewihe, Uitwijk a° 1108 Utwic, Veen a° 1108 Veen, de Werken a° 1178 Werchina, Woudrichem a° 777 Uualderinghem en Wijk a° 1135 Wyck.

De resultaten van het oudheidkundige onderzoek, in vergelijking met de schriftelijke overlevering van de plaatsnamen, bewijst dat de bewoning van deze dorpen veel verder teruggaat dan hun eerste voorkomen in de geschreven bronnen.

De Merovingische kunst en cultuur stond op een zeer hoog peil, geheel in

strijd met wat ons vroeger werd voorgehouden als de duistere middeleeuwen met barbaarse Germanen.

De producten van de pottenbakker, van de goud- en zilversmeden en de glasblazer, zij alle geven hiervan getuigenis.

Na het Merovingische tijdperk, dat omstreeks het jaar 750 eindigt, neemt met het tweede geslacht van Frankische koningen, dat der Karolingen, de volgende cultuurperiode, de Karolingische tijd, een aanvang.

Nu moeten wij ons deze overgang van de Merovingische naar de Karolingische periode niet indenken als een plotselinge overgang van de ene in de andere cultuur, maar meer als een geleidelijke overgang, een langzame evolutie in de vormgeving van de gebruiksvoorwerpen.

Met de Karolingische tijd (750-1000), breekt een tijdperk aan van uitbreiding van de nederzettingen in het Land van Heusden en Altena waarmede een localisatie in de spreiding hiervan tot stand kwam, die de grondvorm gebleven is van vrijwel al de huidige dorpen in het gebied.

Ook de landbouw breidde zich in deze periode uit, uiteraard alleen op de stroomgrondruigen, en daarmede kwam in grote lijnen de landbouwkundige indeling van het gebied tot stand zoals wij die tot de dag van vandaag nog kennen.

Als voorbeeld van een zeer oude percclering willen we in dit verband de gebogen perceelsvormen noemen, die aan de Karolingische tijd hun ontstaan te danken hebben.

Door de eeuwen heen heeft de boer op deze oude cultuurgronden geploegd, gezaaid, geoogst en het land gegeven wat het nodig had. De eeuwen staan gevonden en hij was tevreden. staan gevonden en was tevreden.

Thans wordt het gebied, zoals men dat noemt, ontsloten en in het verschiert zal een geher- en geruilverkavelde boer het oude land bewerken. Niets zal hem echter dan herinneren aan de eeuwenlange geschiedenis van de ontwikkeling van de landbouwkundige indeling, die door vele generaties vóór hem tot stand gebracht was.

Historie en hobby

DOOR H. F. VAN PEER

Verzamelen begint meestal als spelen en uit uw eigen jeugd herinnert u zich ongetwijfeld nog wel, met welke dingen u urenlang en dagen bezig kon zijn. Een tijd waarin u veel plezier beleefde en waaraan u zeker met genoegen zult terugdenken.

Ik heb over het belang van verzamelen eens wat uitvoeriger nagedacht, omdat ik dezer dagen een tweetal vraaggesprekken had over het verband tussen historie en hobby. Een verband wat er bepaaldelijk is. De historie als zodanig kan voor iemand een hobby zijn en in dat geval verschaft ze de beoefenaar een ongekende rijkdom, want in het verleden liggen grote schatten voor ieder, die ze weet te vinden — die schatgraver wil zijn. Onuitputtelijke schatten, want voor wie wéét te zoeken is het materiaal in ruime mate voorhanden, niet alleen van de hoofdzaken, dikwijls ook van het detail. Wie de historie als hobby heeft is levenslang „onder de pannen”, om het dan maar eens populair te zeggen.

Ook wanneer wij niet rechtstreeks de historie als hobby kozen, kan die hobby ons toch in vele gevallen met de historie in contact brengen. Zodra men b.v. gaat verzamelen is het contact met de historie gelegd, want dan let men er meestal niet alleen op hoe het nu is, maar ook hoe het was en daarvoor legt men dat verband met het verleden.

Fotografeert men, dan legt men veranderende beelden vast en later constateert men bij vergelijking die veranderingen en dat kan een interessante en verrassende bezigheid zijn. Verzamelt men postzegels, dan heeft men ook al spoedig dat aanrakingspunt met de historie, want... op postzegels wordt geschiedenis gemaakt! Onderschat de grote waarde van dit verzamelen niet, er zijn prachtige voorbeelden van en door middel van die kleine getande stukjes papier kan men heel wat leren.

U kunt koekplanken verzamelen — er is in ons land een hele vereniging van liefhebbers — dan ziet men de ontwikkelingsgang van het onderwerp en het contact met het verleden is al weer spoedig gelegd. De verzamelaar is voor het vastleggen van het verleden van grote betekenis en een verzameling pamfletten en bescheiden uit de laatste wereldoorlog, om maar iets te noemen, is zeker zo belangrijk als of-

ficiële documentatie en leert ons de achtergronden misschien beter kennen dan welk document ook.

De verzamelaar kan het verlengstuk van het museum zijn, want hij verschaft in allerlei materiaal datgene, wat waard is behouden te worden en betekenis krijgt, ook al ziet men dit niet als men zijn verzameling opzet. De verzamelaar is dikwijls echter meer! Hij kan ook de voorloper van het museum zijn, want hoeveel belangwekkende verzamelingen zijn er al niet opgebouwd uit iets wat als spel of als hobby begonnen is. Heel veel van onze belangrijke verzamelingen zijn uit deze individuele hobby voortgekomen.

Men begint met een speeldoois en men krijgt een muzikaal museum. Men begint met een klok en men registreert verder Vader Tijd in zijn doen en laten. Men begint met een enkel knipsel en men kan er een museum voor knipselkunst uit zien voortkomen. Men gaat aan het fotograferen en men bouwt aan een monument van belang voor het nageslacht. Heeft u interesse voor oude auto's, verzamel wat u er van en over kunt vinden en over een aantal jaren is uw verzameling mogelijk van meer dan individuele betekenis, als u het tenminste goed doet.

Als u geld heeft om veel te kopen gaat het wat gemakkelijker, maar ook met geringere middelen kan men toch iets van betekenis opbouwen. Verzamelen kan enorm leerzaam zijn, zelfs van dat simpele sigarenbandje. Een van mijn kinderen heeft bandjes van Nederlandse steden, met vlaggen van allerlei landen, met klederdrachten, enz. Zelfs op het sigarenbandje kan men de historie zien, b.v. in beeltenissen van allerlei bekende figuren.

De hoofdzak bij het goed verzamelen is een flinke dosis speurzin, daarnaast een diepgaande interesse voor het onderwerp en aanverwante terreinen, contact met gelijkgezinden en... vooral de moed om vol te houden! Dat contact met anderen kan bijzonder leuk en nuttig zijn en met elkaar bereikt men door uitwisseling weer veel meer. En het is typisch, gelijkgezinden zijn er altijd, de moeilijkheid is wel eens om ze te vinden.

Als u met de hier genoemde factoren uitgerust bent kunt u een verzameling

opbouwen van wel eens historische waarde, of, wat minder hoog gegooid, u heeft al gauw die verbinding met de historie, want het verzamelen legt niet alleen vast voor de historie van de toekomst, u vindt er ook al spoedig het verleden in terug. Omdat historie en hobby zoals wij zagen veel aanrakingspunten hebben hield ik deze vraaggesprekken, die niet alleen contact legden met de verzameling, maar ook met de verzamelaar. Als het u gaat als mij, leert u door de verzameling de verzamelaar in zijn interesses kennen en u ontdekt dan misschien een ander mens in hem, dan u verwachtte.

Graag vertel ik u hieronder eens wat meer over enkele verzamelingen en verzamelaars.

Tinnen figuren

Allereerst vertel ik u dan iets over het tinnen soldaatje. Misschien heeft u er in uw jeugd ook wel mee gespeeld, zonder natuurlijk te beseffen van welk belang die figuurtjes wel zijn, want het zijn beslist méér dan tinnen soldaatjes, zeker wanneer men ouder geworden die kleine beeldjes met andere ogen gaat zien. En dan zijn er ook heel wat meer figuren dan tinnen soldaatjes alleen. Men spreekt tegenwoordig trouwens over cultuurhistorische figuren en er zijn er heel wat, men schat beslist meer dan 100.000 verschillenden uit alle tijden, van de oertijd af. En er komen er ook nog steeds bij. In enkele landen zijn bekende fabrikanten van deze figuren en in catalogussen kan men ze uitzoeken, keus in overvloed. Men maakt die kleine figuurtjes zo natuurgetrouw mogelijk na en wanneer ze dan ook nog in de goede kleuren beschilderd worden ontstaan levende figuurtjes, die een bepaald onderdeel van de historie sprekend kunnen uitbeelden. Veel over dit alles vertelde Mr. A. Telders mij. Hij is in Gorinchem belast met het beheer over het gemeentearchief en hij heeft vanzelfsprekend een grote belangstelling voor het verleden, niet alleen van onze stad, maar ook voor de Franse historie, de Franse en Engelse militaire geschiedenis en dan niet te vergeten... Napoleon! Over deze belangwekkende historische figuur heeft hij een uitgebreide bibliotheek en wanneer hij wil weten hoe een bepaalde infanterist uit 1811 b.v. er uitzag, dan grijpt hij naar zijn documentatie en hij kan zijn tinnen figuurtje op de juiste wijze beschilderen.

Mr. Telders begon in het begin van de dertig jaren intensief met het

verzamelen, nadat hij natuurlijk reeds in zijn jeugd met het tinnen soldaatje had gespeeld. Hij kreeg allerlei internationale contacten met andere verzamelaars en op die wijze leerde hij veel. Zijn tinnen figuurtjes zijn kleine juweeltjes, die een deel van de Napoleonische tijd tonen, een stuk Franse geschiedenis, prachtige Bourgondische vaandels en zijn lievelingsonderwerp is de Garde Imperial.

Hoe ontstaat nu zo'n klein maar sprekend figuurtje? Allereerst gaat de ontwerper aan het werk, dan wordt alles gegraveerd en gesneden en dan kan het van tin gegoten worden. De staande beeldjes zijn 30 mm hoog, de rijdende 38 mm. De verzamelaars ontvangen ze in blanke toestand en dan komt het „aankleden”. Dit schilderen vraagt kennis van de figuren, een goed oog voor de juiste uitbeelding en de goede kleuren en een grote mate van geduld, want het is alles heel minuscule. Het beschilderen kan dan ook alleen maar geschieden als men een loupe gebruikt om het goed te kunnen zien en uiteraard heel dunne penseeltjes. De heer Telders heeft zijn figuurtjes ook wel in Parijs laten schilderen, maar vele heeft hij ook zelf op de juiste manier aangekleed. Zo door elkaar is men wel een paar uur aan één soldaatje bezig en de grotere vragen meer tijd. U begrijpt wel, dat ze in serie beschilderd worden, nadat ze eerst in de grondverf zijn gezet.

Als ze dan klaar zijn krijgt men een goed inzicht van al die verschillende figuren en als men ze met de loupe bekijkt dan ziet men ze ook leven. Zelfs met de schaduwen wordt rekening gehouden. Wil men het goed doen, dan komt men in aanraking met allerlei andere interessante zaken, b.v. met de costuum- en uniformkunde, met de heraldiek, enz. En wil men zo echt mogelijk werken, dan dient men heel wat voorbeelden te bestuderen. Mr. Telders beschikt over onnoemelijk veel documentatie en het is een lust dit alles te bekijken. Dan beseft men ook, dat iets wat als spel begon en als hobby voortging, van grote betekenis voor anderen kan worden. Vooral voor het onderwijs want die tinnen figuurtjes spreken vaak meer tot de mens dan „het boekje”.

Vele Gorcumers herinneren zich mogelijk nog wel de tentoonstelling die in 1955 tijdens de vakantiefestweken in Gorcum werd gehouden onder de titel „Van Babylon tot Napoleon”. Daarop toonde Dr. W. G. L. Wieringa uit Haarlem zijn cultuurhistorische diorama's, waarin de figuurtjes op de juiste wijze gegroepeerd tegen een goe-

de achtergrond sprekende historie werden. Men noemde Dr. Wieringa wel eens „een dichter met tinnen figuurtjes”. Het is leuk en juist gezegd! Ook voor de samenstelling van diorama's is veel detailkennis vereist. Dr. Wieringa beeldde de klassieke oudheid uit zowel als het leven van Jezus, onze middeleeuwen en Napoleons strijd en ondergang. Om u een paar van die diorama's te noemen: het oude Babylon, de markt van Athene, een Romeinse triomftocht; de volksverhuizing, Karel de Grote, de Noormannen, een ridder-tournooi, de intocht van een nieuwe landsheer, het beleg van Haarlem, Napoleon bij Austerlitz en op Sint Helena. Het is slechts een greep uit een veelheid, die op boeiende wijze de historie vastlegt.

Ik bezocht in 1956 in de Amsterdamse Waag een tentoonstelling „Historie in tin” en ook daar was veel te genieten. Om maar weer enkele onderdelen te noemen: de ontwikkeling van het costuum in de loop der eeuwen, Egyptische strijdswagens en olifanten, allerlei legeronderdelen, lijfgarden, muziek, korpsen en vaandels, het postvervoer door de eeuwen met postboden, postillons, postwagens, e.d., vele vervoermiddelen als oude reïswagens, calèches, vrachtwagens, boerenwagens, een bierwagen, een omnibus, kortom, teveel om op te noemen.

Ook de ontwikkeling van de handel werd in een expositie uitgebeeld, eveneens in het Waaggebouw te Amsterdam. Het was in 1960 en daar zag men o.a. ruilhandel in het bronzen tijdperk, straathandel in Jeruzalem en Rome, Afrikaanse, Romeinse en handelskaravanen, middeleeuwse koopmansstoeten, markten, scheepvaart en een gildenoptocht, een Turkse markt, handel met Indianen en Groenlanders, goedertransport door negers en noemt u maar op, het werd een boeiend stuk handelsleven door de loop der eeuwen.

Ik noem u dit alles om u een indruk te geven van de vele mogelijkheden die er zijn om met tinnen figuren iets te laten zien, wat beter gaat spreken door kleur, groepering, achtergrond en belichting. Plaatst men de figuurtjes in een kast van slechts geringe afmeting, b.v. 80 × 60 × 40 cm en verlicht men het geheel, dan is het zeker niet teveel gezegd om van „levende historie” te spreken. Want hoe men het verleden tot de mens van vandaag brengt is van de grootste betekenis en dan krijgt het ook zin voor hen, die anders misschien nog wel eens zeggen: „Wat koop ik voor al die dingen van vroeger”.

Hobby en historie — ze zijn innig

verbonden in het verzamelen en groeperen van tinnen figuren en Mr. Telders heeft mijn interesse en die van vele anderen voor deze nuttige vorm van vrijetijdsbesteding gewekt. Graag heb in er u over verteld en u zult het met me eens zijn, dat er veel meer vast zit aan dat kleine tinnen mensje dan u altijd vermoedde. Historie in tin — een levende en sprekende historie!

Prentbriefkaarten

Ditmaal gaan wij verder verzamelen en wel prentbriefkaarten. Nu zult u misschien wel vragen: Heeft het verzamelen van dit soort kaarten nog meer waarde dan alleen maar een prettige vrijetijdsbesteding? Daarop kan ik met een volmondig „ja” antwoorden, zeker nadat de heer H. van Hoogdalem mij daarover het nodige heeft verteld.

Ik zal u de heer Van Hoogdalem wel niet verder behoeven voor te stellen. Hij is plaatselijk historicus, conservator van het museum „Dit is in Bethlehem”, een man die zich graag beweegt op het terrein van de genealogie en ook lemand, die prentbriefkaarten verzamelt. In de loop der jaren kreeg hij een collectie van wel 3000 kaarten, die op Gorinchem betrekking hebben. Het waren niet allemaal verschillende, maar door ijverig speuren en ruilen kon hij een collectie van wel 1000 kaarten van Gorinchem opbouwen. Hij heeft deze verzameling ten geschenke gegeven aan de gemeente, die ze verder beheert en in samenwerking met de heer Van Hoogdalem aanvult, zodat de collectie nog steeds groeiende is.

De heer Van Hoogdalem vertelde mij, dat er vanaf zo omstreeks 1893 prentbriefkaarten van onze stad bestaan. Aanvankelijk waren het geïllustreerde briefkaarten, waarop een bepaalde ruimte vrij was om er aan familieleden en kennissen op te berichten dat het met ons goed ging en dat men hetzelfde hoopte van tante Marie en Oom Willem. Heel wat beschreven briefkaarten met illustratie bevinden zich in de verzameling, met de hartelijke groeten van Cato en vele kusjes van Mientje.

De heer Van Hoogdalem begon al vroeg met dit verzamelen en bij familieleden waar hij logeerde „pikte” hij er in alle eer en deugd wel eens een paar mee, die zijn verzameling aanvulden. Toen de boekwinkel van de heer Van Eck (thans Van Asch) in de Gasthuisstraat werd opgeheven mocht hij een duik in drie grote kisten nemen en ook daaruit kwamen weer nieuwe exemplaren voor zijn verzameling te

voorschijn. Overigens heeft hij als lid van „De Verzamelaar” heel wat contacten in het land en hij ruilde met velen, die hij dan weer kon helpen aan kaarten van b.v. Vlaardingen of Maassluis. Zo helpen verzamelaars elkaar. En er zijn bij de prentbriefkaarten ook „beeldverzamelaars”, mensen die alleen kastelen, kerken, torens, molens, kazernes, stadhuizen of klederdrachten verzamelen. Een ander legt zich toe op kaarten van spoor- en tramwegen, op kaarten met militairen er op, e.d.

Het meest gefotografeerde plekje in Gorinchem noemde onze Gorcumse verzamelaar Buiten de Waterpoort en omgeving. Zo kan men op de kaarten de veranderingen in de loop der jaren duidelijk waarnemen en zo zijn ze niet alleen van nut voor de documentatie, maar ook voor de topografie. Ik zag prentbriefkaarten van Buiten de Waterpoort met alleen nog maar „het ouwe werk”, d.i. het terrein tot en met het park, de rest bestond nog niet, dat kwam later en dan vindt men in de verzameling dus het zgn. „nieuwe werk”. Men ziet het Wilhelminapark nog met een hek er om en het beeld van „Jan met de vinger” in het midden. De Punt nog niet met die reuzen van kastanjabomen maar met kleine jonge boompjes, het huisje van De Beer, de raderboten van die goeie ouwe Fop Smit en de oude Woerrekumse boot, die „t strijkijzer” werd genoemd. En natuurlijk ontbreekt de echte Waterpoort niet op de prentbriefkaarten, de poort die nu in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam staat.

U kunt op deze kaarten de Grote Markt nog zonder fontein zien, dus van vóór 1898, het kazerneplein nog zonder Citadelpark en de Kriekenmarkt met de oude oliemolen. Aan de Appel-

dijk staan aan de kant van de haven nog huizen, op de Kalkhaven staat nog de vroegere lagere school, die op de plaats stond van de tegenwoordige openbare lagere school no. 1. En die kleine huisjes waarin Gorcumse vissers woonden op de hoek van de Kalkhaven en de Lombardstraat (nu huis van dokter Den Hartog) ontbreken niet. De RHBS staat op de kaarten nog als kleinere school vóór de uitbreiding en zonder conciërgewoning. En wat een mooie hoge bomen stonden er toen op de Kalkhaven. Waar nu de Chr. lagere school is trof men oude huizen aan met mooie gevels van historische waarde en zo ziet men wat er in de loop der jaren verdween. Loopt u door de Gasthuisstraat, de Hoogstraat, de Arkelstraat of de Westwagenstraat, dan ziet u winkels die nu al lang verdwenen zijn en vooral oudere Gorcumers kunnen via de prentbriefkaarten hun hart ophalen aan de herinneringen. En... men herkent ook heel wat bekende figuren, want op vele kaarten werden de voorbijgangers keurig in groepjes opgesteld. Niet om de kaart te „stofferen”, maar omdat lopende figuren bewogen en geen goed beeld gaven. Van een bijzonder karakter waren de kaarten die de oude heer Tukker als fotograaf maakte „Gorcum bij nacht”, met militairen in de olie, een St. Janstoren die mee feest viert en het museum, van waaruit de koppen van bekende volkstypen je aankijken.

Historie op prentbriefkaarten, het lijkt van zo weinig betekenis, maar als je de collectie van 1000 verschillende uit diverse tijden bekijkt, dan ligt er een stuk documentatie van betekenis en dat heeft Van Hoogdalem opgebouwd!

Alva - de val van Antwerpen en... Gorinchem

DOOR H. VAN HOOGDALEM

Ik kan mij voorstellen dat men de titel van dit onderwerp lezende niet direct door heeft, wat Alva en de val van Antwerpen met de geschiedenis van Gorinchem zouden kunnen te maken hebben. Voor wat Alva betreft is het nog mogelijk enig verband te zoeken, maar wat kan er nu voor verband zijn tussen de val van Antwerpen en de geschiedenis van onze stad? Ik hoop U dit in wat volgt duidelijk te maken.

De Heer H. A. van Goch is in zijn bekende werk „Van Arkels Oude Veste” zeer uitvoerig in zijn beschrijving van het tijdvak, dat ook ons zal bezighouden, namelijk het tijdvak tussen 1550 en 1600, de laatste helft dus van de 16e eeuw. In dit tijdvak grijpt een aantal gebeurtenissen plaats, die ik U eerst noemen zal om Uw vergeten schoolkennis weer wat op te frissen. U krijgt dan wat mijpaaltjes op de weg, die het volgen van mijn betoog wat vergemakkelijken zullen.

In 1555 deed Karel V op een wat theatrale wijze afstand van de regering dezer gewesten ten behoeve van zijn zoon Philips II.

In 1559 sluit Philips II een vredesverdrag met Hendrik II van Frankrijk, een feit dat hem de gelegenheid zal bieden naar Spanje te vertrekken. De Nederlanden zal hij daarna nimmer terugzien. Hier voelde hij zich niet thuis, in tegenstelling met Karel V die b.v. gaarne te Gent vertoefde. Margaretha van Parma wordt door hem aangesteld als landvoogdes.

Dan volgt na enkele jaren de oppositie der edelen tegen Granvelle, één van Margaretha's raadslieden, welke tegenstand leidt tot een terugroeping van Granvelle. In 1566 volgt dan het smeekschrift der edelen om verzachting der plakkat en handhaving der privileges en de beeldenstorm. Voor U wellicht nog allemaal bekende feiten, maar ik moet ze even vermelden voor de entourage rondom het onderwerp.

De beeldenstorm wordt door Philips II gebruikt als een aanleiding om Alva naar deze gewesten te zenden met een groot leger. Ik zeg „aanleiding”, want het hoofdmotief was het niet. In 1567 vlucht Willem van Oranje naar de Dillenburg, want Alva was op komst.

Eén van Alva's eerste daden was de instelling van de Raad van Beroerten,

door het volk „Bloedraad” genoemd. Zijn tweede grote stap was de gevangenneming van Egmond en Hoorne en hun terechtstelling. In 1569 komt Alva met zijn bekende 10e penning, die alerwege verzet ontmoet. In 1572 nemen de Watergeuzen Den Briel, het grote keerpunt in onze strijd tegen Spanje.

Als Alva in 1574 vertrekt wordt hij opgevolgd door Requessens. In 1584 wordt Prins Willem van Oranje door Balthazar Gerards vermoord. In 1585, als Prins Maurits stadhouder wordt en Leicester in ons land komt, gaat Antwerpen verloren. Marnix van St. Aldegonde moet de stad na een langdurig beleg aan Parma overgeven. De ondergang van de Armade in 1588 brengt aan Spanje een gevoelige slag toe. Ten slotte dan in 1600 de slag bij Nieuwpoort, u allen bekend.

Dat was dan in grote trekken de tijd waarin de gebeurtenissen die ik u ga beschrijven zich afspelen.

Het was mij al meermalen opgevalen bij het doorsnuffelen van de doopen trouwboeken van de Kerk, dat onder de oudste opgetekende huwelijken, namelijk die vanaf 1583 tot 1636 zo veel namen voorkomen van mensen afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. De plaats die daarbij het meest wordt vermeld als plaats van herkomst is Antwerpen.

Zo'n verschijnsel constateren is al voldoende om de drang naar onderzoek te doen ontstaan. Toen verder ook bleek, dat de ons bekende schrijvers over Gorcums geschiedenis ons op dit punt in de steek lieten, moest nader onderzoek temeer noodzakelijk worden geacht.

Reeds bij een eerste onderzoek kwam vast te staan, dat van de huwelijken gesloten tussen 1583 en 1615, ruim 13½% van het totaal der bij deze huwelijken betrokken personen (ruim 5000) afkomstig is uit de zuidelijke Nederlanden.

Dit verschijnsel kan weliswaar voor meer Nederlandse plaatsen worden vastgesteld, maar niet overal is men zo gelukkig als in Gorcum waar het optekenen der dopen en huwelijken al vrij vroeg begint.

Voor de huwelijken is dit 1583 en voor de dopen 1619.

Wij zijn dus in staat vast te stellen,

dat rondom het jaar 1585, het jaar van de val van Antwerpen, het aantal van dit soort huwelijken een stijgende lijn vertoont. Elders kan men dit door het ontbreken van de bronnen niet altijd constateren.

Verder had ik mijn hoop gebouwd op het register van de beëdigde poorters van Gorinchem. Mr. A. Telders, die ik voor al zijn arbeid hartelijk dankbaar ben, heeft dit materiaal voor mij onderzocht, maar hij moest helaas tot een teleurstellende ervaring komen. De opgetekende beëdigde poorters worden maar sporadisch met hun beroep vermeld en even sporadisch met de plaats van hun herkomst.

In zulke omstandigheden is het begrijpelijk dat men de bronnen rondom zulk een belangrijke gebeurtenis als een emigratie van zuid naar noord wat nader gaat beschouwen in de hoop daaruit wijzer te worden.

Nu is bekend dat vele plaatsen in Nederland, waarvan ik noem Leiden, Delft, Gouda, Haarlem, Amsterdam en Rotterdam aan deze invasie van hoofdzakelijk Vlamingen een groot deel van hun opkomst en bloei hebben te danken. Deze feiten liggen wel vast. In tal van genealogieën vindt men bovendien beschrijvingen van geslachten, die om de een of andere reden naar 't Noorden uitweken. Nergens echter heb ik dit gebeuren meer en scherper belicht gevonden dan in 'n 2-delig werk van J. H. Bekouw: „Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse” (Renaix). In dit werk is een omvangrijke arbeid en een minitueus onderzoek van Nederlandse en buitenlandse archieven vastgelegd. Hij heeft uit de voornaamste plaatsen van ons land, maar ook uit Engeland, Duitsland, Denemarken en Zweden zorgvuldig genoteerd de namen van Ronsearen die naar het buitenland waren uitgeweken. Uit dit werk wordt ons duidelijk wat zo al de aanleidingen kunnen zijn om alles in de steek te laten en de wijk te nemen naar elders. Sedert 1940 kennen wij uit eigen ervaring ook een aantal van die aanleidingen die ons ten slotte hebben gesteld voor het probleem van de „displaced persons”.

In Ronse was de eerste aanleiding de instelling van de Inquisitie omstreeks het jaar 1550. Onder de door Karel V benoemde inquisiteurs bevond zich o.a. Pieter Tielemans, de deken van Ronse. Toen die benoeming bekend werd verspreidde zich een paniek door Ronse, wortelend in de vrees, dat Tielemans bij zijn werk wel eens dicht bij huis zou kunnen beginnen. Deze vrees is, naar later bleek, gefundeerd geweest. Hij heeft in Ronse dermate

huisgehouden, dat deze belangrijke stad, voornamelijk voor lakenweven, na enkele jaren was vervallen tot armoede en gebrek. Een grote brand enkele jaren later, vermoedelijk aangestoken, voltooidde de rest. Inmiddels hadden velen zich met achterlating van vrijwel alle bezit naar alle kanten in veiligheid gesteld. Bekouw nu heeft van deze bannelingen en vluchtelingen zorgvuldig de gangen nagegaan en daarbij kunnen vaststellen, dat ze voornamelijk zijn terecht gekomen in Leiden en Embden, maar nog in tal van andere plaatsen in Nederland, Duitsland, Denemarken en Engeland. Hieronder was rooms en onrooms, want het hebben van bezit was erger dan het aanhangen van de „nije leer”. Ik kom wat dit laatste betreft er nog op terug als we Gorcums aandeel in ons verhaal gaan behandelen.

Het is intussen wel duidelijk waaraan Leiden de opkomst van zijn lakenhandel heeft te danken, althans voor een groot deel heeft te danken.

Uit het werk van Bekouw is nu voor meer plaatsen in Nederland een dergelijk verband vast te stellen tussen de opbloei van handel en bedrijf, om nog maar te zwijgen over de invloed die van deze invasies is uitgegaan op alle mogelijke uittingen van de kunst in onze gewesten. Een groot deel van deze ballingen, die b.v. in Londen en in de Paltz terecht kwamen, heeft toch later, na 1572 b.v. toen wat normaler toestanden in de noordelijke gewesten gingen heersen, de weg naar onze steden gevonden.

Uit Londen b.v. is later onder de predikant à Lasco een deel dezer mensen uit Ronse naar Embden gevaren, van waaruit weer velen een weg naar Denemarken en naar ons land hebben gevonden. Voor Embden had het bovendien nog tot resultaat, dat de hier gevormde Protestantse Gemeente kan worden beschouwd als de moedergemeente van vele protestantse gemeenschappen in Nederland. Van hieruit en van uit Frankenthal in de Paltz zijn vele gemeenten in Nederland, ook Gorinchem, van predikanten voorzien.

Omstreeks 1600 kwam ook in Gorinchem vanuit de Paltz een aantal geslachten, oorspronkelijk uit de zuidelijke nederlanden afkomstig. Door hun onderlinge huwelijken vormen zij vooral die eerste tijd een hechte Vlaamse gemeenschap temidden van de Gorcums samenleving.

In het werk van Bekouw wordt Gorcum overigens niet genoemd, dat ook begrijpelijk is, omdat in 1555 nog niets werd opgetekend van doop en huwelijk. Uit wat vooraf ging is het ons echter

wel duidelijk geworden, dat er weinig voor nodig was om een paniek onder de bevolking te doen uitbreken die dan leidde tot een „sauve qui peut”.

Zuiks een aanleiding is er als in de Nederlanden het gerucht bekend wordt dat Philips II Alva naar de Nederlanden zal zenden om orde op zaken te stellen. Voor ons die weet hebben van namen als Hitler, Himmler en Eichmann is dit geen vreemde zaak meer. Bij het noemen van zulke namen rijzen als vanzelf de miljoenen slachtoffers die zij maakten voor ons oog op. Nu was Alva toen Philips hem aanwees als reorganisator van de Nederlanden, want daarop kwam in feite zijn opdracht neer, geen onbeschreven blad meer. Het was een veldheer die van zich had doen spreken. Voor Zijne Allerchristelijkste Majesteit en gebied der Koning van Spanje, had hij de Paus op de knieën gedwongen. Daarbij had hij de Kerkelijke Staat weliswaar niet aangetast, maar hij had de Paus tot consessies weten te dwingen ten opzichte van kerkelijke zaken in het rijk van Philips. Het kwam er op neer dat het stichten van bisdommen en het benoemen van bisschoppen door de koning als een koninklijk recht werd opgeëist. De latere uitbreiding van het aantal bisdommen ging dan ook buiten de Paus om, die er achteraf zijn sanctie aan mocht geven en dit ook deed. Alva had nog meer feiten op zijn boekje en wel feiten, die er wat hardheid en ruwheid niet om logen en hem hadden doen kennen als een onbarmhartig man. Vindt u het zo verwonderlijk, dat alleen al het gerucht van zijn komst in 1566 velen deed besluiten maar het illustere voorbeeld van Prins Willem te volgen.

Ik heb getracht in Belgische archieven, voornamelijk in Antwerpen, te speuren naar de gevolgen van de komst van Alva, voor b.v. een stad als Antwerpen, die in onze kerkelijke registers het meest wordt genoemd als plaats van herkomst der bannelingen.

Het is voorts bekend dat Antwerpen een grote rol heeft gespeeld in het gehele proces der uitwijking zowel vóór als na 1585. Van hieruit toch was het gemakkelijk met scheepsgelegenheid een andere plaats van vestiging te bereiken. Vanuit het binnenland had men die mogelijkheid niet in die mate.

Het aantal families nu, dat alleen al op het gerucht van Alva's komst vanuit Antwerpen de wijk nam naar elders bedroeg ten naastenbij 240 per maand. Dat zijn alleen dan de geregistreerde gevallen. Voeg daarbij nog de velen die om een of andere reden zonder gerucht wensten te verdwijnen en men

komt op een aantal van 1000 à 1200 personen per maand voor Antwerpen alleen.

De onthoofding van Egmond en Hoorne had onder de edelen en de betere standen, zoals de bedoeling was, de schrik er in gebracht. Verder bleek uit de vonnissen van Alva's Bloedraad dat naar een systeem werd gewerkt, waarbij het resultaat altijd was confiscatie van bezit. Bezit was erger en groter risico dan het aanhangen van de „nijfe leer”.

We horen daar nog van als het gaat om het aandeel van Gorinchem in dit drama.

Margaretha van Parma had al spoedig het veld moeten ruimen en zich teruggetrokken op haar bezittingen in Italië. Een door haar met tegenzin ingevoerde maatregel, namelijk het benoemen en aanstellen van een soort politieke commissarissen in de belangrijkste steden en gewesten, werd door Alva rigoreus uitgevoerd en uitgebreid.

Deze commissarissen hadden hem te rapporteren over alles wat in hun gebied geschiedde of soms niet geschiedde als het bevolen was. Lijsten moesten worden aangelegd van verdachte personen en daarbij, zo luidde de instructie, moest allereerst aandacht worden geschonken aan de rijkste en invloedrijkste personen. De rest kwam later wel, die hadden toch minder mogelijkheid om te verdwijnen. De commissarissen hadden zich bij hun werk allereerst te verzekeren van de hulp van de stedelijke en de kerkelijke overheid. Werd deze, wat maar al te vaak gebeurde, niet altijd vlot of helemaal niet gegeven, dan konden ze zich ook bedienen van alle andere middelen die tot het doel konden leiden, desnoods het aantrekken van verraders, de z.g. „zeven stuivers mannen”.

Dat in hun instructies bijzondere nadruk werd gelegd op de strafmaatregel van verbanning en confiscatie was begrijpelijk. Uit deze middelen toch moest het leger van Alva en zijn spionerend apparaat van commissarissen en zeven stuiversmannen worden bekostigd.

In deze instructies die bewaard zijn gebleven wordt de gang van het proces tegen verdachte personen nauwkeurig omschreven. Vooral moest er de angst worden ingebracht en ingehouden. Stedelijke privileges behoeften, zoals aan de stedelijke besturen al te verstaan was gegeven, niet te worden geëerbiedigd. Een beroep er op kon rustig als het zo uitkwam terzijde worden geschoven.

Zo regeerde Alva via de rapporten

van zijn koninklijke commissarissen met de Raad van Beroerten. De veelhoofdige en stroeve bestuursapparatuur der nederlandse gewesten was als met één slag buiten gebruik gesteld, wat trouwens ook de bedoeling was van Philips II toen hij aan Alva zijn opdracht verstrekke. Men heeft later getracht Alva in een wat gunstiger licht te stellen, maar wie b.v. kennis neemt van zijn correspondentie met Philips II kan niet anders dan concluderen, dat hij een punctueel ambtenaar was die met vrijwel despotische macht angstvallig waakte voor de belangen van zijn heer. Zijn ietwat slaafse Spaanse geest heeft het verwonderd, dat hij zoveel tegenstand ontmoette. Geen wonder dan ook dat hij niemand vertrouwde, de plaatselijke overheden niet, de Staten noch de adel zelfs niet de leden van de Raad van Beroerten voor zover zij nederlanders waren. Slechts op 2 à 3 leden van deze Raad stelde hij zijn vrouwen en verder hield hij ook als voorzitter van de Raad de touwtjes zelf in handen.

Het verhinderde hem echter niet om als die kans er was aan zijn vonnissen 'n schijn van recht te geven door ze te doen uitvoeren door plaatselijke schouten en schepenen. Ook te Gorinchem heeft hij dit gedaan.

Het hiervoor getekende schrikbewind kwam ook in Gorinchem toen in 1567 een tweetal commissarissen, namelijk J. Lezaan en E. van Doeijenbrugge, twee Vlamingen, hun opwachting maakten bij de kerkelijke en de stedelijke overheid.

Over de werkzaamheid van deze heren heeft de heer Emck ons ingelicht door middel van een lezing door hem in 1920 gehouden voor een Gorcums dispuutgezelschap. De gegevens ontleende hij aan een in 1735 te Amsterdam verschenen werkje waarvan de titel luidt: „Sententiën en indagingen van den Hertog van Alva, uitgesproken en geslagen in zijnen Bloedraedt, „mitsgaders die van bijzondere steden, tegen verscheide zoo edellieden als voorname burgers en inwoners van Hollandt, Zeelandt en andere Provinciën, van de jaren 1567-1572, mitsgaders een aanhangsel van authentieke stukken spruitende uit deselve sententiën. Nu eerst in 't licht gegeven na het oorspronckelijke handschrift door Jacob Marcus. Te Amsterdam bij Hendrik Vieroot, boekverkooper 1735”.

In zijn lezing, later gepubliceerd, en als overdruk verspreid heeft hij voor namelijk belicht de sententiën die betrekking hebben op Gorcumers die door Alva waren ingedaagd. De in de sententiën vermelde gegevens heeft Emck

daarbij aangevuld met gegevens over de ingedaagden door hem vermeld in zijn „oude namen van huizen en straten in Gorinchem”. Het belangrijkste van deze studie is wel dat we daardoor gegevens hebben gekregen van het eigen erf die ons enig idee geven van de wijze waarop dit alles toen in zijn werk ging.

Er blijkt dan o.a. uit dat Heren Commissarissen het te Gorinchem zonder de Inquisitie hebben opgeknapt. Van enige werkzaamheid van de beruchte Ruwaard Tapper, onder wiens werkgebied Gorcum resorteerde, blijkt niets. In de sententiën nemen dan ook niet de geestelijke delicten een eerste plaats in. Het heeft hen blijkbaar weinig moeite gekost om hun dossiers samen te stellen. Ze zijn daarbij ongetwijfeld door ingewijden geholpen, die er hun Judasloon van zeven stuivers voor opstreken. Onder de geestelijken die naar Casper Turk op het kasteel waren gevlucht zijn er zeker ook geweest, die zich niet onbetuigd hebben gelaten. Hoe anders de felheid te verklaren waarmee speciaal de Gorcumse Watergeuzen zich op enkelen van hen hebben geconcentreerd in het bedenken van gruwelijke martelingen. Vooral Nicolaas van Poppel had al twee doden bijkans doorgemaakt eer hij werkelijk te Den Briel het leven liet. Later werden 2 van de zevenstuiversmannen, die de Geuzen in handen waren gevallen, namelijk Bommert en de Coninck door hen op de markt te Gorinchem terechtgesteld.

Bij het lezen der sententies komt men direct tot de conclusie, dat al deze feiten en daden door de commissarissen nimmer zelf kunnen zijn geconstateerd. De gegevens over de personen zijn te uitvoerig en vaak van zodanig particuliere aard dat alleen de naaste omgeving ze moet hebben gekend.

Slechts twee van de sententies dragen de zegels van de vier oudsten van het college van Schout en Schepenen en voorts de ondertekening van de secretaris Dudijs. Het zijn de sententies tegen Hans Jans van Maeseijk en Govert Aerts van Genderen alias „Den Uil” en die tegen Barend Rutgers alias „de Najere”. De overigen zijn te Brusel gegeven. Het valt op dat er van deze sententies bovendien nog één is, die het waagt Koning Philips II het recht te ontzeggen tot het nemen van zekere maatregelen tegen de ingedaagde. Men begrijpt dat zoiets door Alva niet kon worden getolereerd, vandaar vermoedelijk de verlegging van de beslissing naar Brussel.

Ik ga deze sententies natuurlijk niet op de voet volgen, dat valt buiten het

bestek van ons onderwerp. Het zou echter te overwegen zijn om de verhandeling van Emck een keer op te nemen in Oud Gorcum-Varia zodat het gebeuren meer algemene bekendheid kreeg, temeer waar het de droeve gebeurtenissen van het jaar 1572 het juiste kader verschaft.

De zwaarste vergripen die ons in de sententiën worden genoemd zijn de deelneming aan hagepreken „in de Quelling”, op „t Groot Hooft” op de „Galgewaard” en in zekere hopwerf-schuur buiten de Arkelpoort waar een schipper Cornelis Corstenz oefeningen had gehouden.

Een tweede punt is de steunverlening aan het legertje van Brederode, waarin o.a. vele Gorcumers hadden dienst genomen. Het betrekken van de wacht (tegen plundering) bij het doortrekken van de troepen van de graaf van Megen naar Utrecht kon al evenmin in de ogen van commissarissen genade vinden. Dan blijken naamlijsten te zijn ingeleverd van beeldenbrekers in de kerken te Gorinchem en te Asperen en in het klooster van de Minrebroeders in de Arkelstraat/Haarstraat. De Herbergpraat in de vonnissen zal wel afkomstig zijn van lieden als Bommert en de Coninck. Behalve Jan van Maeseijk en Barend de Nayerre hadden al de andere zich door de vlucht in veiligheid weten te stellen. De twee genoemden werden na een bekentenis „buyten pijn en bande” veroordeeld en „gerecht metten zwaerde”.

Waarheen al deze gevluchte burgers waren gevlogen? Ten dele naar Vianen en vandaar verder. Een deel kwam terecht bij de Watergeuzen. Anderen zullen een tijdelijk onderdak hebben gevonden in andere plaatsen van ons land. Het valt voorts op dat een groot deel der bannelingen ook hier weer reeds vroeger geëmigreerde Vlamingen waren. Opnieuw trof hen confiscatie en verbanning.

Onder de invloedrijksten en de welgestelden bevond zich o.a. de Burgemeester Adriaen Dirksz van den Heuvel, die zich bijzonder had ingespannen ook bij Prins Willem van Oranje voor de geloofsvrijheid zijner burgers.

Bovendien was de houten kerk op het timmerhooft door een groot financieel offer van hem tot stand gekomen. Maar ook de man die de planken had geleverd ontliep zijn vonnis niet.

Later toen hier weer normaler toestanden heersten zijn stellig velen van hen teruggekeerd. We vinden ten minste Burgemeester van den Heuvel terug als ouderling in het eerste consistorie dat in 1573 door de Gereformeerde Gemeente gehouden werd.

Terwijl men dus in Gorinchem en andere plaatsen al volop van de vrijheid genoot, gebeurde er in 1585 in de Zuidelijke Nederlanden iets dat van grote invloed zou zijn op het verdere verloop van de strijd om onze vrijheid. Zoals reeds hierboven werd gezegd moest Marnix van St. Aldegonde in 1585 Antwerpen aan Parma overgeven. Men heeft hem dit zwaar aangerekend en als verraad bestempeld. Later, in zijn verweer, legt hij uit wat hem bewoog en licht hij een tip van de sluier op die om dit gebeuren hing.

Hij doet uitkomen dat het grootste deel van de schuld moet worden geschoven op de rug van de zuinige Hollandse regenten, die hem in de steek lieten toen Antwerpen in nood was. Het strookte niet met hun eigen belangen dat Antwerpen behouden werd. Ook Koningin Elisabeth van Engeland had zich met de door haar toegezegde hulp niet gehaast. Een door haar gezonden legertje zonder wapens bleef bij de val van Antwerpen in Middelburg steken.

Vlissingen en Middelburg waren in handen van de Prins, dus kon de Scheide worden gesloten. Bij het fort Lillo hadden de Hollandse schepen een groot aantal vaartuigen doen zinken en daardoor het vaarwater geblokkeerd. Zo liet een ondankbaar Holland Antwerpen in de steek en Marnix kon weinig anders doen, wilde hij nutteloos bloedvergieten voorkomen, dan capituleren en de voorwaarden van Parma aannemen. Op deze voorwaarden had hij echter grote invloed gehad. Het belangrijkste was wel dat hij had weten te bedingen dat er een goddienstvrede van 4 jaar voor Antwerpen werd afgekondigd. Niemand zou gedurende die 4 jaren om zijn religie worden lastig gevallen. Men kreeg also de tijd zijn bezittingen van de hand te doen en naar elders te vertrekken.

Het zijn deze jaren die een groot deel van de nijvere bevolking der grote koopstad naar het Noorden hebben gedreven. Hieronder waren ook veel Rooms Katholieken. Wie zag voor zich en de zijnen nog toekomst in een ten dode opgeschreven koopstad?

Al die duizenden kwamen voor het merendeel in de steden der Noordelijke Nederlanden en ook te Gorinchem terecht. De gouden tijd die daarop is gevolgd kan naar het mij voorkomt niet volledig worden verklaard zonder de val van Antwerpen.

In Antwerpen op het gemeentearchief heb ik getracht gegevens te verzamelen over de geslachten die naar Gorinchem waren afgeschreven. In vele archivalia vindt men de namen terug

van geslachten die later ook in Gorinchem worden gevonden, maar een volledig verband heb ik niet kunnen vinden. Ik heb mij daarom bepaald tot één dezer geslachten, waarvan heden ten dage in Gorcum nog afstammelingen worden gevonden, namelijk het geslacht (van) Steenwinkel. Verder heb ik gegevens gevonden van de navolgende geslachten waarvan er eveneens nog in Gorinchem wonen en anderen hier zijn verdwenen of uitgestorven. Ik noem ze u in een zeer willekeurige volgorde: Steenwinkel, Hooijdonk, (R.K.) van der Donck, (R.K.), Blommaert Couwenbergh, van Steendergen, Valck, Duym, Damens of Daems (van) Meerhout, Verdonck Verschure, Houbracke van Leent, van der Neer, Elen, Keldermans, Cremers (R.K.), (van) Wijnbergen, Boellaerd, Appelman, van der Aa, Blanckart, Cant, van Camp(en), Schrieck en Menninck.

Dit lijstje zou nog kunnen worden aangevuld met vele andere namen. Krijg ik daarvoor tijd en gelegenheid, dan ligt het in mijn voornemen hierin verder te gaan, want ook te Antwerpen stelt men in dit alles groot belang. Men mist daar en dat wel om begrijpelijke redenen veel gegevens die men gaarne zou bezitten en die moeten worden verschaft door archieven uit de Noordelijke Nederlanden. Velen van de bannelingen lieten als ze vertrokken en nog geen volledige orde op zaken hadden kunnen stellen, wel een gemachtigde achter, maar zelden een adres. Door dit alles is het zeer moeilijk een juiste indruk te krijgen van de uittocht. Er worden cijfers genoemd van 80.000 en meer.

Ook kerkelijke registers, als lidmatenboeken, geven weinig mogelijkheid omdat in die tijd geen achternamen, maar z.g. patroniemen worden gebruikt. Men benoemde dan de zonen en dochters naar de vaders. Zo is Jan Gerritsen de zoon van Gerrit en Pietertje Claesen de dochter van een of andere Nicolaas. De eigen naam blijft dus op deze manier, hoewel ze er soms is, in het duister. Bij geslachten als de Steenwinkels ligt dit al anders.

Zoals reeds werd gezegd heb ik dit geslacht (van) Steenwinkel bijzonder bewerkt, maar veel van wat van hen wordt gezegd kan ook op de andere geslachten worden toegepast. Van het geslacht Steenwinkel staat vast dat het omstreeks 1400 in de omgeving van Sluis al gevonden wordt. De naam betekent Steenhoek of hoek bij het Steen. Bij de val van Antwerpen was er nabij Antwerpen een polder die door de Steenwinkelendijk werd beveiligd. Verder is er niets over te vinden en hou-

den we het voorlopig maar op het oordeel van Antwerpens stedelijke archivaris, die aanneemt dat het een van de vele dorpen en gehuchten is die aan inundaties in dit gebied zijn ten prooi gevallen.

Een der schepenen tijdens de val van Antwerpen was Jan van Steenwinkel van wie ik heb gevonden, dat hij omstreeks 1585 alle mogelijke moeite doet zijn bezittingen in en om Antwerpen van de hand te doen.

De verbindingen met Antwerpen staan dus wel vast. Reeds bij de komst van Alva moet een deel van dit geslacht zijn uitgeweken naar Embden, vanwaar ze zich over Denemarken en in Duitsland tot aan Dantzig hebben verspreid. Als nering brachten ze in Gorinchem het goud- en zilversmeden, terwijl ook onder de met hen te Gorinchem levende vlaamse geslachten, waaraan ze verwant zijn, b.v. de geslachten Knoop, Nozemans, van Couwenbergh, van Steenbergen en Menninck, goud en zilversmeden worden gevonden. Dat in het begin van de 17e eeuw het gildewezen een grote uitbreiding en bloei gaat vertonen is stellig in dit licht bezien geen toevallige omstandigheid.

Het huisvestingsprobleem moet de stedelijke overheid wel zorgen hebben gebaard, maar men verkeerde in de gelukkige omstandigheid dat rond 1600 de stad zijn nieuwe wijdere jasje had gekregen in de vorm van nieuwe vestingwerken.

Al spoedig verschijnen deze Vlaamse emigranten in de Gorinchemse gemeenschap als huizenbezitters. Ook blijkt dat ze vaak door reeds eerder hier gevestigde landgenoten werden opgenomen en gehuisvest. Zo komt Michiel Steenwinkel als jongman in 1606 via Middelburg te Gorcum aan en vindt onderdak in „de dreije bollen” op de Cortendijk. Enkele jaren daarna vinden we hem echter als huizenbezitter in de Molenstraat in de grutmolen ook het pand „Antwerpen” op de Langendijk aan het Eind is zijn eigendom.

Dit en het toelaten tot de gilden wijst op een zekere gegoedheid die vele van deze Vlaamse geslachten kenmerkt. In de eerste 3 generaties te Gorinchem brengt het geslacht Steenwinkel 3 predikanten, één rechtsgeleerde en één dichter voort. In aan hen verwante families vinden we schilders, beeldhouwers, goudsmeden en andere kunstvaardige beroepen.

De Hollandse Renaissance die in het laatst van de 16e en het begin van de 17e eeuw over Denemarken trekt is eenvoudig niet verklaarbaar zonder de

via Embden naar Denemarken uitge-
weken van Steenwinkels.

Aan hun invloed en aan hun werken
zijn in Denemarken vele boeken gewijd
Veel zou daarover nog te zeggen zijn,
maar voor wie het interesseert is er
aan het eind van ons verhaal een bron-
nenlijst opgenomen voor raadpleging
en verder onderzoek.

Na wat hiervoor is gezegd krijgt
men wel een indruk over het begrip
„rasechte Gorcumers”. Zo ze er al zijn,
zijn ze een mengproduct van Schotten,
Ieren, Engels en Duitsers die in de
huurlegers dienden met Gorcum als
garnizoen. Daarbij dan nog wat
Vlaams, Waals en Frans bloed dat
wat lichter vloeit en wat hupser is en
u hebt een beeld van wat onder „een
rasechte blik” moet worden verstaan.

Zou uit deze gesteldheid wellicht
moeten worden verklaard de merk-
waardige tolerantie die in Gorinchem
altijd is betoond tegenover R.K. me-
deburgers, die men rustig in hun re-
gentenzetels liet zitten ondanks plak-
katen en Synodale besluiten? Zo Go-
rinchem een schildersschool had in de
17e eeuw, dan hadden de Vlamingen
daarin zeker een groten invloed.

Het onderwerp is lang niet uitgeput,
want wat voor de Steenwinkels is vast-
gesteld zou eigenlijk moeten worden
nagegaan van vele der genoemde ge-
slachten. Misschien is er in de toe-
komst nog eens een Gorcumer die op
dit onderwerp promoveert. Het zou
een dankbaar onderwerp zijn!

—o—

Lijst der geraadpleegde bronnen:

Van Arkel's Oude Veste, H. A. van
Goch.

Oude namen van huizen en straten
door W. F. Emck Wzn.

De vonnissen van Alva's Bloedraad te-
gen Gorcumse burgers, W. F. Emck
Wzn.

Diverse archivalia uit Antwerpen,
Brussel en Mechelen.

Het poorterseedsboek, Gemeentearchief
Gorinchem.

De doop- en trouwboeken der Gerefor-
meerde (Herv.) Kerk, Gemeente-
archief.

Lidmatenboeken der kerk, Kerkeraads-
archief Gorinchem.

Eigen Schoon en de Brabander, orgaan
van den geschiedkundigen en oud-
heidkundigen kring van Vlaams
Brabant, jaargangen XXVII, XXX
en XXXVIII.

Bouwkunst der Nederl. Renaissance in
Denemarken, Ir. P. D. Slothouwer.

Dansk Biografisk Leksikon (voor mij
door vriendelijke hulp vertaald)
Kronborg Castle A Guide and a His-
torical Account, F. Weilbach.

Allgemeines Lexicon der Bildende
Kunstler XXXI, Thieme-Becker.

Gegevens verstrekt door de Ambassade
v. h. Koninkrijk der Nederlanden te
Kopenhagen.

Bannelingen en Vluchtelingen uit Ron-
se, 2 delen, J. H. Bekouw.

Diverse werken gewijd aan de val van
Antwerpen, door bemiddeling van de
Koninklijke Bibliotheek.

